

1920 РІК: ПОЛЬЩА І УКРАЇНА У БОРОТЬБІ ПРОТИ СПІЛЬНОГО ВОРОГА – РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ

Зазнавши поразки у боротьбі проти «червоної» і «білої» Росії, наприкінці 1919 р. Українська Народна Республіка на деякий час зійшла з політичної арени. Її збройні сили частково було інтерновано поляками, частково перебували у далекому партизанському рейді тилами ворога. Відновлення боротьби за незалежність України було пов'язано з наявністю у неї зовнішніх союзників. Таким союзником стала Польща, з якою у квітні 1920 р. довелося підписати важкі Варшавські домовленості. Стаття присвячена спільній боротьбі Війська Польського та Армії Української Народної Республіки проти радянської Росії. Щоправда, вона не принесла Україні незалежності і завершилася підписанням Ризького миру, який розділив українські землі між Варшавою і Москвою.

Ключові слова: Польща, Україна, Українська Народна Республіка, Симон Петлюра, Юзеф Пілсудський, Військо Польське, Армія Української Народної Республіки.

Події, що розгорнулись на теренах України наприкінці 1919 р., принесли докорінні зміни в українському національно-визвольному русі. Не витримавши прямого збройного зіткнення з російськими більшовиками і білогвардійцями, ізольована в дипломатичній блокаді переможною Антантою, Українська Народна Республіка зазнала відчутної поразки – як військової, так і політичної. Її уряд втратив тоді всі контрольовані ним терени Правобережної України: більшість з них захопили денікінці, район Житомира і Бердичева утримували «червоні», а південно-західну частину Поділля разом з Кам'янцем-Подільським, тимчасовою столицею УНР, за згодою українського уряду зайняли польські війська. Якщо білогвардійці прийшли під гаслами відновлення «єдиної і неподільної Росії», то поляків формально «запросили» самі ж українці. Це дало змогу в умовах польської військової окупації зберегти тут органи цивільної адміністрації та державне майно УНР, а також забезпечити захист прав українського населення.

У другій половині дня 16 листопада 1919 р. до Кам'янця-Подільського на чотирьох автомобілях в'їхав польський розвідувальний патруль, який взяв під охорону всі найважливіші об'єкти (основні сили поляків підійшли наступного дня)¹. Незадовго до цього місто залишили українські військові частини та урядові установи з мінімальною кількістю працівників. Основна ж маса чиновників, загальною чисельністю близько 5 тис. чол.², залишилася в Кам'янці-Подільському, оскільки перед евакуацією уряду їх усіх було звільнено зі служби в безтермінову відпустку з виплатою повного грошового утримання до кінця року³. Інтереси української сторони в зайнятому польськими військами Кам'янці-Подільському представляв міністр сповідань й ректор місцевого університету професор І. Огієнко, якого спеціально із цією метою 15 листопада 1919 р. було призначено Головноуповноваженим уряду УНР. Свої управлінські функції професор І. Огієнко здійснював за допомогою очолюваного ним спеціального комітету, до складу якого входило по одному представнику (референту) від кожного міністерства та центральної владної установи. Цей комітет мав здебільшого дорадчі повноваження, оскільки всі його постанови набували законної сили й втілювалися в життя лише після згоди Головноуповноваженого. Однак у своїх рішеннях і діях професор І. Огієнко не міг бути цілком самостійним і незалежним, оскільки постійно мусив зважати на думку польської окупаційної адміністрації, котра завдяки військовій силі була реальним господарем у районі Кам'янця-Подільського.

Після того як український уряд силою обставин був змушений залишити Кам'янець-Подільський, почалася його трагічна «одиссея». Під напором білогвардійців контрольована ним територія швидко зменшувалась, ситуація ставала дедалі катастрофічною, наближалася агонія. 29 листопада уряд розмістився у Любарі⁴. Під ударами противника, а ще більше від епідемії тифу, розвалювався фронт. Шукаючи вихід зі складного становища, частини Галицької армії 17 листопада перейшли на бік ворога, уклавши відповідну угоду з денікінським командуванням. На початку грудня рештки українських військ, які ще зберігали вірність уряду УНР, сконцентрувались у невеликому за площею районі на південному заході Волинської губернії. Своїми обриси ми він нагадував трикутник зі сторонами довжиною приблизно 35–40 км, вершинами якого були містечка Любар, Миропіль та Остропіль Новоград-Волинського повіту. Тут Армія УНР опинилася в пастці, адже була звідусіль заблокована значно більшими за чисельністю ворожими силами: більшовиками з північного сходу, поляками з північного заходу і денікінцями з півдня. Саме в цьому «трикутнику смерті» відбувся останній акт її трагедії. Фізично стомлене, голодне, роздягнуте, знекровлене у важких боях, морально пригнічене поразками військо, серед якого лютувала епідемія тифу, швидко втратило свою боєздатність і почало розкладатись. Так, уночі з 2 на 3 грудня 1919 р. отаман О. Волох підняв проти чинного уряду заколот, захопив Державну скарбницю і перейшов на бік «червоних». Ці події, за словами прем'єра І. Мазепа, ясно показали, що «ми як регулярна армія існувати не могли. Щоб зберегти решту армії від деморалізації й розкладу, треба негайно переходити до інших форм боротьби»⁵. З метою вироблення плану подальших дій 3 грудня Головний Отаман С. Петлюра, прем'єр-міністр І. Мазепа та вищі військові начальники обговорили можливість припинення регулярної боротьби і переходу до партизанських методів, для чого армія мала б вирушити в далекий похід білогвардійськими тилами. Наступного дня у Новій Чорторії поблизу Любара С. Петлюра зібрав військову нараду. На ній, окрім самого Головного Отамана, були присутні хворі на тиф командувач Дієвої армії полковник В. Тютюнник та його начальник штабу полковник Є. Мешковський, а також п'ятеро начальників дивізій, яких С. Петлюра просив висловити свої думки щодо ідеї партизанського рейду⁶. Голоси фактично розділилися порівну, тому учасники наради домовилися провести необхідні додаткові консультації і за два дні зібратися знову, щоб нарешті прийняти остаточне рішення. 5 грудня, напередодні другої наради, С. Петлюра спішно виїхав до Варшави, сподіваючись домовитися з поляками про надання допомоги для продовження збройної боротьби. За словами І. Мазепа, він мав насамперед «зберегти міжнародне становище України» та «перевести за кордоном хоч невеликі формування з наших полонених»⁷. Перед своїм від'їздом Головний Отаман замість смертельно хворого на тиф В. Тютюнника (помер 19 грудня 1919 р.) новим командувачем Дієвої армії призначив М. Омеляновича-Павленка, а його заступником – Ю. Тютюнника⁸.

6 грудня у Новій Чорторії відбулася друга й остання нарада, на якій за відсутності С. Петлюри головував прем'єр-міністр І. Мазепа. Після тривалих дискусій її учасники прийняли одностайне рішення ліквідувати регулярний фронт, а всі боєздатні частини вирядити в далекий партизанський рейд⁹. Це був єдиний вихід, аби врятувати армію від неминучої загибелі в «трикутнику смерті» і зберегти її кадрове ядро до настання весни 1920 р., коли можна було б сподіватись на покращення ситуації і надходження допомоги з-за кордону, по яку, власне, й поїхав С. Петлюра до Польщі. Того ж самого дня реорганізована Дієва армія чисельністю від 5 до 10 тис. вояків виступила у свій героїчний Перший зимовий похід ворожими тилами¹⁰, що тривав рівно п'ять місяців. Водночас із цим припинив свою роботу і український уряд – сім чиновників приєдналися до війська як політичні референти при дивізіях, а міністри та більшість урядовців просто розійшлися «поміж люди», ставши, по суті, приватними особами. Після цього польські війська взяли під контроль район Миропіль – Любар, який до того часу займала Армія УНР. Поляки інтернували тут близько 8 тис. здебільшого хворих, поранених і деморалізованих українських вояків, а також захопили рештки запасів українського інтендантства та рухомий залізничний склад, зокрема, один панцерний потяг¹¹.

З другої декади грудня 1919 р. військово-політична ситуація в Україні починає змінюватись. Після безуспішного походу на Москву, розбиті у важких боях під Орлом, білогвардійські війська генерала А. Денікіна швидко відступають у південному напрямку. Замість них приходять радянська Червона Армія. 11 грудня 1919 р. її частини займають Полтаву і Харків, 16 грудня – Київ, 30 грудня – Катеринослав, 2 січня 1920 р. – Вінницю, 5 січня – Олександрівськ, 24 січня – Єлисаветград, 3 лютого – Миколаїв і Херсон, а 7 лютого – Одесу¹². Вибиті з України білогвардійці зуміли закріпитися лише на Кримському півострові. Скориставшись розгромом денікінців, польські війська дещо розширюють зону своєї окупації на Поділлі. Наприкінці грудня 1919 р. – на початку січня 1920 р. вони без боїв займають залишені «білими» міста Проскурів, Старокостянтинів, Дунаївці, Ярмолинці та Нова Ушиця¹³. У цей самий час український уряд фактично зійшов з арени політичної боротьби як самостійний гравець. З огляду на це він був змушений іти у фарватері політики інших, могутніших за нього учасників. Подальший успіх національно-визвольної боротьби тепер залежав від наявності в уряді УНР сильного союзника. Вірячи в тимчасовість такого становища, українські лідери на чолі з Головою Директорії та Головним Отаманом Війська і Флоту УНР С. Петлюрою обрали курс на союз із Польщею, спільно з якою вони сподівались успішно протистояти агресії більшовицької Росії.

Такий союз відповідав й геополітичним інтересам частини польської правлячої еліти, передусім начальника Польської держави і Верховного головнокомандувача Війська Польського Ю. Пілсудського, який був прихильником федералістської концепції в східній політиці Речі Посполитої. Вона передбачала вирішення двоєдиного питання: послаблення Росії, що загрожувала польській незалежності, і залучення до реалізації цієї мети народів, котрі разом із поляками відчували небезпеку з боку російського великодержавного імперіалізму та гегемонізму. Фактично, Ю. Пілсудський прагнув до національного розчленування Росії і створення під егідою Польщі блоку союзних (інакше кажучи, залежних) держав-сателітів на просторах між Балтійським і Чорним морями. Завдяки цій буферній зоні Росію було б відсунуто далеко на схід, а Польща ставала б регіональним лідером в усій Східній Європі. Ключове місце у здійсненні цих планів відводилося саме Україні, відділення якої від Росії вберегло б Польщу від експансіоністських зазіхань Москви.

Однак навіть такі достатньо помірковані погляди Ю. Пілсудського на «українське питання» тоді в Польщі поділяли далеко не всі. На хвилі патріотичного піднесення після здобуття власної незалежності в польському суспільстві домінували відверто шовіністичні настрої. Їхнім основним виразником були національні демократи (ендеки), котрі виступали за мононаціональну польську державу, етнічну однорідність якої збиралися досягти шляхом асиміляції слов'янських меншостей і вигнанням євреїв. Ендеки взагалі не вважали українців окремою нацією, говорячи про те, що для стратегічних інтересів Польщі краще піти на компроміс з Росією (байдуже якою – «білою» чи «червоною») і поділитися з нею українськими землями, як це вже неодноразово бувало в історії¹⁴. Таким чином, у геополітичних розрахунках ендецького табору просто не було місця для незалежної України. Їхній лідер Р. Дмовський, головний опонент і конкурент Ю. Пілсудського, нещадно критикував його федералістську концепцію, називаючи її політикою слабкості. Він заявляв, що в Польщі на сході просто немає гідних сусідів, з якими можна було б утворити федеративний союз, а тому аби вижити між Москвою і Берліном полякам обов'язково треба стати великим народом, збудувати власну потужну державу¹⁵. Такі ідеї були доволі популярними серед тогочасних поляків, тому національні демократи та їхні ідейні союзники становили більшість у тимчасовому парламенті Польщі – Установчому Сеймі, якому був підконтрольний начальник держави Ю. Пілсудський. У зв'язку із цим він мусив діяти дуже обережно і передчасно не розкривати свої плани щодо України, усвідомлюючи всі ризики від укладання польсько-українського союзу, адже будь-який його провал на «східному» напрямку неодмінно викликав би шквал шаленої критики з боку політичних противників.

Польсько-українські переговори відбувались у Варшаві, де з початку жовтня 1919 р. знаходилась Дипломатична місія УНР під проводом міністра юстиції та керуючого Міністерством

закордонних справ А. Лівичького. З огляду на внутрішньополітичну кон'юнктуру головний натхненник союзу з українцями Ю. Пілсудський безпосередньої участі в розмовах не брав, делегувавши для цього кількох своїх довірених осіб, кадрових дипломатів із Міністерства закордонних справ. Попри спільність інтересів, швидко досягти порозуміння сторонам було непросто. Дуже гостро стояло питання кордонів між обома державами, передусім приналежність Східної Галичини, окупованої польськими військами. Поляки категорично, якщо не ультимативно, вимагали від українських партнерів відмовитись від будь-яких прав і претензій на цю територію.

Головною задачею, з якою українська місія прибула до Варшави, було досягнення співпраці з поляками в боротьбі проти більшовиків. При цьому необхідною передумовою мало б стати зобов'язання польської сторони не надавати підтримки денікінцям. Члени місії повинні були уникати відкритого обговорення питань щодо кордонів, погоджуючись, як максимум, на відмову від Холмщини і Підляшшя, однак із застереженням, що остаточне рішення залишатиметься за майбутнім установчим парламентом УНР. Водночас, згідно з урядовими інструкціями українським дипломатам категорично заборонялося провадити розмови стосовно зміни статусу Східної Галичини, вказуючи полякам, що це питання лежить у виключній компетенції Паризької мирної конференції¹⁶. Таким чином на переговорах Дипломатична місія УНР мала б стояти на доволі жорсткій позиції.

Незважаючи на серйозні розбіжності в поглядах, 28 жовтня сторони почали офіційні переговори. Делегація УНР виступила із заявою, у якій викладались основні українські вимоги. Вона викликала гостру реакцію поляків, котрі в категоричній формі заявили, що бажають розмовляти з українцями на рівних, але при цьому треба враховувати реальний стан речей, натякаючи, таким чином, на невизнання УНР Антантою і проблеми на фронті. Тому поляки почали вимагати, аби замість підписання двосторонньої угоди українська сторона спочатку виступила б з односторонньою декларацією, котра мала засвідчити її політичну зрілість і готовність до компромісу. У провалі переговорів, які зайшли в «глухий кут», поляки відкрито звинуватили українську делегацію, котра, на їхню думку, зайняла непоступливу й неадекватну ситуації позицію¹⁷.

Певний прогрес у переговорах намітився наприкінці листопада 1919 р., коли обидві сторони погодилися нарешті піти на взаємні поступки. До цього їх підштовхнула низка важливих подій. Як відомо, 17 листопада частини Галицької армії перейшли на бік денікінців, а, з іншого боку, 21 листопада Паризька мирна конференція прийняла невивідне для поляків рішення стосовно подальшої долі Східної Галичини – передати її Речі Посполитій, але через 25 років провести там плебісцит щодо подальшої долі краю. На позитивні результати цього плебісциту поляки не сподівались з огляду на відчутну перевагу українського населення на цих теренах. Фактична зрада Галицької армії розв'язувала руки делегації УНР, а рішення Антанти змушувало поляків шукати шляхи для мотивованого його невиконання, тому угода з місією УНР була б для них найкращим виходом із ситуації. Крім того, відсутність угоди з українцями не дозволяла Ю. Пілсудському приступити найближчим часом до практичної реалізації своєї «східної» політики. За таких умов 24 листопада відбулася зустріч А. Лівичького з польськими дипломатами, які вимагали прийняття їхніх вимог, погрожуючи розірвати перемир'я і відновити бойові дії з Армією УНР, не візувати українські паспорти і перекрити транзит через польську територію всіх коштів і вантажів, що йшли з Європи до України¹⁸. Це був неприкритий диктат, і голова української делегації був змушений скоритися. Після консультацій з провідними українськими політиками, незважаючи на протести галичан, 2 грудня 1919 р. А. Лівичький виступив з односторонньою декларацією, на якій весь час наполягали поляки. Згідно із цим документом уряд УНР брав на себе низку важливих зобов'язань. Він офіційно погоджувався на проведення кордону з Польщею вздовж Збруча і через північно-західні райони Волині; обіцяв надати польській меншині в Україні національно-культурну автономію; відкласти вирішення аграрного питання до скликання українського установчого парламенту і не чіпати маєтки польських землевласників; нав'язати з Польщею економічно-господарські стосунки «на засадах взаємності і обміну послугами у сфері транзиту через свою територію». В обмін за це український уряд просив у

поляків: визнати незалежність УНР і сприяти її визнанню іншими країнами; звільнити всіх ув'язнених, заарештованих, інтернованих і конфінованих українців; надати УНР військову допомогу в боротьбі з її ворогами – зброєю, боєприпасами, спорядженням, уніформою та іншими військовими матеріалами; дозволити транзит через Польщу українців-полонених з європейських країн, а також грошей, військових матеріалів та іншого державного майна УНР¹⁹. Декларація А. Лівіцького викликала гостру реакцію з боку галичан, членів української дипломатичної місії, які негайно вийшли з її складу, заявивши про денонсацію Акту Злуки між УНР і ЗУНР²⁰. Проте, на тлі катастрофічного розвитку подій в Україні цей демарш не похитнув прагнення С. Петлюри досягти порозуміння з поляками і отримати від них допомогу для порятунку Української держави.

Польська сторона схвально відгукнулася на українську декларацію, але припинила офіційні переговори більш ніж на три місяці через обставини як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного характеру. Головною внутрішньополітичною причиною був потужний опір «східній» політиці Ю. Пілсудського, що його чинили національні демократи, котрі прагнули скоріше піти на примирення з Росією, аніж погодитися на незалежність України. На міжнародній арені Польща не наважувалася дратувати всесильну Антанту, яка вперто підтримувала білогвардійців з їхньою концепцією «єдиної і неподільної» Росії.

Попри те що в офіційних польсько-українських переговорах настала тривала пауза, двосторонні розмови тривали й надалі, тільки з дипломатичної площини вони перейшли в площину військову, набувши при цьому більш конкретного, практичного, а головне, продуктивного змісту.

Новий імпульс польсько-українським контактам дав приїзд до Варшави С. Петлюри, котрий, як ми пам'ятаємо, мав «перевести закордоном хоч невеликі формування з наших полонених»²¹. 7 грудня Головний Отаман прибув до польської столиці і за декілька днів мав тривалу розмову тет-а-тет з Ю. Пілсудським. Обидва державні мужі обговорювали плани подальшої спільної боротьби проти більшовиків.

Основною темою польсько-українських переговорів у військовій сфері була доля українських вояків, котрі перебували в польських таборах для полонених та інтернованих. Уряд УНР втратив тоді власну територію, а отже, й мобілізаційну базу; про долю вояків, котрі під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка рушили в далекий партизанський рейд ворожими тилами, тривалий час нічого не було відомо. За такої скрутної ситуації, коли збройних сил уже фактично не було, доводилося звертатися по «зарубіжні» ресурси, адже поза межами України в різних європейських країнах ще з часів Першої світової війни знаходилися сотні тисяч полонених та інтернованих вояків-українців. Однак унаслідок дипломатичної ізоляції уряд УНР міг реально розраховувати лише на тих вояків, що перебували на території Польщі. Таким чином, саме вони ставали єдиним джерелом людського поповнення, необхідним для відновлення боєздатної армії – головного аргументу для продовження боротьби за незалежність України.

Наприкінці 1919 р. в польських таборах було до 15 тис. українських вояків. На відміну від інших країн, де контингенти українців-полонених становили здебільшого солдати колишніх російської та австро-угорської армій, у Польщі перебували вояки саме українських збройних формувань: близько 10 тис. старшин і козаків Армії УНР²² та декілька тисяч бійців Галицької армії²³. Вони відзначалися більшим патріотизмом та готовністю боротися за визволення рідної землі і створення власної незалежної держави. Щоправда, далеко не всі з них бажали встати під знамена С. Петлюри. Найбільш опозиційно були налаштовані галичани, які вороже ставилися до уряду УНР унаслідок задекларованої ним готовності визнати польську окупацію своєї малої батьківщини. Однак переважна більшість вояків все ж таки були готові поповнити лави Армії УНР. Крім того, наприкінці лютого 1920 р. у польських таборах для інтернованих з'явилося близько 20 тис. білогвардійців з армії генерала М. Бредова²⁴. Серед них було чимало українців, яких після перевірки та ідеологічної обробки теж планувалося залучити до служби в Армії УНР.

Власне, на ці людські ресурси в польських таборах й розраховував Головний Отаман С. Петлюра. Він сподівався вже найближчим часом приступити до організації на території Поль-

щі власних військових частин з полонених та інтернованих тут українців. 30 грудня він писав послу УНР у Швейцарії М. Васильку про успішний хід відповідних переговорів з поляками²⁵. Наслідком цих розмов стала спеціальна нарада, що відбулась 2 січня 1920 р. у Військовому міністерстві Речі Посполитої. На ній було врегульовано юридичний статус українських вояків, котрі перебували на території Польщі. Відтепер їх трактували як «військових осіб сторонньої заприязненої держави» й мали ставитися доброзичливо та прихильно як до «братів по зброї». Центром формування українського війська було визначено Ланцут, де місцевий табір для полонених відтепер перетворювався на збірний пункт, постачання якого усім необхідним брало на себе польське Військове міністерство²⁶. З перших чисел лютого 1920 р. у ланцутському збірному пункті почалося формування української 1-ї (з 21 березня – 6-ї) стрілецької дивізії, яку очолив полковник М. Безручко. Невдовзі роботу з організації з'єднання перенесли до Бреста-Литовського²⁷, де було засновано спеціальне представництво (експозитуру) польського Військового міністерства, яке займалося постачанням українських відділів усім необхідним майном. Очолював його капітан Ю. Ульрих²⁸.

Приблизно в той самий час в окупованому польськими військами Кам'янці-Подільському формувалася 4-а стрілецька бригада, а на території фактично «нічийних» тоді Могилівського та Ямпільського повітів – окрема стрілецька бригада. 20 березня 1920 р. обидві бригади було зведено в дивізію під проводом полковника О. Удовиченка²⁹. Первісно їй було присвоєно 2-й порядковий номер, а 25 травня для збереження історичних традицій дивізію було перейменовано у 3-ю Залізну. В оперативному відношенні вона підлягала спочатку командирі польської 18-ї піхотної дивізії генералу Ф. Крайовському³⁰, а з 2 червня – командирі 12-ї піхотної дивізії полковнику М. Янушайтісу³¹. Польська сторона обіцяла взяти на себе забезпечення українців зброєю, боєприпасами, технічними засобами, одягом та іншим військовим майном. Наприкінці березня 1920 р. до 2-ї стрілецької дивізії прибув представник Верховного головнокомандування Війська Польського підпоручик Фаренгольц, який мав з'ясувати матеріальні потреби та вивчити її бойову вартість для подальшого використання на фронті. Результати поїздки були позитивними. Українське з'єднання справило на польського офіцера гарне враження³². Після цього Верховне головнокомандування наказало забезпечувати частини полковника О. Удовиченка за рахунок місцевих запасів польської 18-ї піхотної дивізії та 6-ї армії. Однак з різних, суто бюрократичних причин, перші поки що невеликі партії зброї почали надходити лише на початку травня 1920 р.³³

На початку 1920 р. військово-політична ситуація в Росії змінюється, у громадянській війні настає корінний перелом на користь «червоних». Більшовикам вдалося втримати владу і розбити своїх основних ворогів з «білого» табору практично по всьому периметру фронтів. Останнім серйозним противником для більшовиків залишалася Польща. З нею вони ще з лютого 1919 р. вели неоголошену, але від того не менш кровопролитну війну. Радянсько-польський фронт простягнувся майже на 1000 км від Західної Двіни до Дністра. Під контролем поляків були Віленська, Мінська, Гродненська, а також значні частини Волинської і Подільської губерній. У вересні 1919 р. активні бойові дії тут припинилися. Ю. Пілсудський загальмував наступ своїх військ. Цим він об'єктивно допоміг «червоним», котрі тим самим отримали можливість сконцентрувати сили для боротьби з білогвардійськими військами генерала А. Денікіним, що рвалися тоді до Москви. Рішення польського лідера було продиктовано прагненням не допустити реставрації старого режиму в Росії та відновлення «єдиної і неподільної» імперії, адже це автоматично клало край його великодержавним планам на сході Європи, оскільки генерал А. Денікін визнавав незалежну Польщу лише в її етнічних межах, тобто до лінії Західного Бугу.

Зупинивши свій наступ проти більшовиків, поляки погодились на переговори з ними. Опинившись у надзвичайно скрутній ситуації і прагнучи уникнути війни на два фронти, Москва була готова піти на великі поступки Варшаві: віддати всі зайняті польськими військами землі.

Однак жодна з двох можливих альтернатив – військовий союз із А. Денікіним чи привабливий мир з В. Ленініним – не задовольняла Ю. Пілсудського з його грандіозними проектами перебудови

ви Східної Європи. У першому випадку доля східних земель Речі Посполитої і польсько-російського розмежування буде знаходитись цілковито в руках Антанти, протеже якої був А. Денікін. Другий варіант обмежував ініціативу Ю. Пілсудського і не давав можливості реалізувати його широкомасштабні федеративні плани, адже після укладення миру радянську Росію буде лише територіально обмежено, але не послаблено – вона збереже за собою економічно розвинуті райони України, які були ключовим елементом всієї «східної» політики лідера Речі Посполитої. Таким чином, голова Польської держави постав перед складною дилемою: кого з двох потенційних противників підтримати сьогодні, щоб завтра зустрітись з ним у фінальному протистоянні. Вибір було зроблено на користь більшовиків. Мир, а тим більше співпраця з ними, на думку Ю. Пілсудського, означали б те, що польську справу до кінця не доведено і свою цивілізаційну місію на Сході Європи Польща не виконала³⁴. У власних силах Ю. Пілсудський абсолютно не сумнівався, постійно заявляючи, що зможе легко розбити радянські війська, боєздатність яких він уважав край низькою³⁵.

Генеральної битви прагнули також й більшовики, котрі сподівались «через труп білої Польщі» дійти до своєї заповітної мрії – світової революції, аби «на багнетях понести щастя і мир працюючому людству»³⁶. За словами відомого радянського воєначальника М. Тухачевського польська кампанія мала б стати «з'єднувальною ланкою між революцією Жовтневою і революцією західноєвропейською»³⁷. Тож плани Москви були ще більш грандіозними і масштабними, ніж плани Варшави. Для їхньої реалізації наприкінці зими 1920 р. радянське командування починає активні воєнні приготування, нарощує свої сили, перекидаючи на захід нові дивізії, що знімалися з інших, щойно ліквідованих фронтів громадянської війни. Теж саме роблять й поляки. На цьому тлі тривають дипломатичні перемовини, які обидві сторони використовують лише як інформаційне прикриття, аби затягнути час і ввести противника в оману.

Уже в середині березня на підставі радіоперехоплення оперативних депеш радянських частин в Україні, які поляки навчилися дешифрувати, було зроблено висновок про те, що «червоні» готуються до наступу на українському секторі фронту³⁸. Це зміцнило думку Ю. Пілсудського завдати саме тут превентивного удару. До того ж це відповідало і його політичним планам, пов'язаним з відбудовою незалежної УНР на чолі з С. Петлюрою як першим кроком до реалізації федеративної концепції.

17 квітня 1920 р. Ю. Пілсудський видав наказ № 2800/III, за яким польські війська в Україні мали приступити до оперативного розгортання, зайняти вихідні позиції і завершити останні приготування до рішучого наступу. Метою майбутньої операції був розгром радянських військ на Поділлі та Волині і вихід на лінію Дніпра³⁹. Того самого дня Ю. Пілсудський видав ще один важливий документ – «Оперативну диспозицію щодо наступу на Україні» № 2801/III, у якій він призначив термін початку наступу на 25 квітня і поставив перед окремими арміями, групами і тактичними з'єднаннями конкретні бойові завдання⁴⁰.

Одночасно з військовим приготуваннями здійснювалось і політичне забезпечення майбутньої операції в Україні, аби надати їй «привабливої» форми, представити поляків як союзників українців і, таким чином, уникнути можливих закидів в експансіонізмі та загарбництві. Для цього у Варшаві знову згадали про Дипломатичну місію УНР, з якою ще на початку грудня 1919 р., після її односторонньої капітулянтської декларації, було перервано офіційні розмови, відклавши укладання союзного договору на невизначений термін. Тепер же потреба в такому документі назріла.

Переговори відновилися 11 березня 1920 р., але знову йшли досить важко. Основних пунктів суперечок було два. По-перше, це лінія майбутнього кордону між Україною і Польщею на Волині. Польська сторона тепер домагалася ледь не половини території колишньої Волинської губернії, у той час, як українська делегація погоджувалася віддати лише три північно-західні повіти, що вже було нею задекларовано раніше. По-друге, поляки погоджувалися допомогти УНР військовими та іншими засобами відвоювати в більшовиків тільки Правобережну Україну до Дніпра, що, звісно, аж ніяк не влаштовувало українську сторону⁴¹. Свою позицію в цьому

питанні поляки аргументували тим, що з формальної точки зору вони можуть вирішувати долю лише тих земель, які до 1772 р. входили до складу першої Речі Посполитої. Лівобережна Україна, як відомо, була в той час під владою царської Росії, а отже, зараз ніяких юридичних прав на неї Варшава немає і чужими територіями розпоряджатися не може.

Голова Директорії УНР С. Петлюра, розуміючи всю складність ситуації, був готовий піти на значні територіальні поступки. Головним для нього було укласти союз із поляками і отримати від них військову допомогу, таку необхідну для відновлення збройної боротьби проти більшовиків за незалежну Україну, хай навіть вже в скорочених кордонах. Стосовно цього 15 березня у своєму листі до прем'єра І. Мазепи він писав: «Польща має визнати нас, але, очевидно, за дорогу ціну: 5 повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський і частину Кременецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти – сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці»⁴².

Договір із Польщею, по суті, виводив Україну з дипломатичного вакууму, створеного довкола неї західними державами. Крім того, спільний антирадянський фронт двох держав став би надійним захисним бар'єром від експансіоністських амбіцій Кремля, гарантом європейської безпеки та стабільності. С. Петлюра все це добре усвідомлював, а тому, попри негативні стереотипи минулого, рішуче підтримував польсько-українське порозуміння, про що наприкінці березня 1920 р. писав військовому міністру полковнику В. Сальському: «Ми – Польща і Україна – повинні досягти цього порозуміння, щоб перед Москвою устояти. Посилання на історію польсько-українських непорозумінь в минулому для сучасного реального політика не є аргумент. Нові відносини вимагають і з боку польського коректив до минулого і життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну. Ті українські діячі, що штовхають нас в обійми російської федерації, – є люди без перспективи державної, не вміють вони піднятися вище інтересів та болів сьогоднішнього дня і через це вони кепські політики, а робота їх шкідлива для України»⁴³. Аналогічні думки містяться в листі С. Петлюри до члена Директорії УНР Ф. Швеця від 21 березня 1920 р. «Без порозуміння з Польщею, – писав Головний Отаман, – ми не можемо відновити нашого державного життя. І як би нас не лаяли, як би не гавкали на нашу адресу, це порозуміння в ім'я державних інтересів мусить статись. Маю надію, що швидко і станеться, і тоді поляки примушені будуть змінити свою політику на Волині та Поділлі»⁴⁴.

Перші три тижні польсько-українських переговорів пройшли в безрезультатних розмовах. Дедалі очевиднішим ставало те, що скоро досягти компромісу не вдасться. Час же працював проти поляків, які вже почали активні приготування до наступу на Україну. Таким чином, польська делегація опинилася в певному цейтноті, тому, аби швидко досягти бажаного для себе результату, вона відкинула дипломатичну толерантність і стала говорити з українськими партнерами мовою ультиматуму. 3 квітня поляки висунули свій проект майбутньої політичної угоди, основні положення якого зводилися до наступного:

– Польща лише де-факто визнає Директорію УНР на чолі із С. Петлюрою як тимчасовий уряд і обіцяє допомогти йому визволити тільки Правобережжя не далі кордонів першої Речі Посполитої 1772 р., де впродовж 6 місяців український уряд має скликати установчий парламент, якому передасть усю повноту владу;

– Польща залишає за собою Східну Галичину та 7 із 12 повітів Волинської губернії (Володимир-Волинський, Луцький, Ковельський, Дубенський, Кременецький, Острозький і Рівненський);

– кордон між Польщею та УНР на півночі проходить вздовж колишнього адміністративного кордону Мінської губернії, залишаючи таким чином гирло Прип'яті на українському боці;

– українська сторона зобов'язується в односторонньому порядку не підписувати жодних угод на шкоду польським інтересам, а також не провадити сепаратних переговорів і не укладати миру з більшовиками без порозуміння з поляками;

– польській національній громаді в Україні і українській національній громаді в Польщі гарантуватимуться рівні автономні права;

– інтегральною частиною політичного договору мають стати дві додаткові угоди: господарська (регулюватиме торгівельно-економічні стосунки та гарантуватиме вигідне для польських землевласників розв'язання аграрного питання в Україні) і військова (визначатиме механізми і обсяг співпраці армій обох держав у боротьби проти спільного ворога);

– угода має цілком таємний характер, жодний її пункт не підлягає оголошенню⁴⁵.

Свій проект польська делегація підкріпила категоричною вимогою: упродовж чотирьох днів дати чітку відповідь – або визнати документ цілком, або так само його відкинути. Це був неприхований диктат, тож українська делегація відмовилась приймати польський варіант договору. Найбільше обурили мінімальні зобов'язання, які брала на себе польська сторона, та її занадто великі територіальні апетити.

13 квітня польсько-українські переговори перервалися. Наступного дня А. Лівіцький у супроводі польського офіцера, капітана В. Славека, який був довіреною особою Ю. Пілсудського, терміново виїхав до Кам'янця-Подільського. Там їм вдалося переконати більшість членів українського уряду та керівників політичних партій санкціонувати підписання договору з поляками на запропонованих ними умовах⁴⁶. Перерва в офіційних переговорах не зупинила інтенсивних закулісних розмов, що надалі точилися у Варшаві. 17 квітня, у той самий день, коли Ю. Пілсудський підписав наказ про наступ своїх військ на Україну, делегації УНР було вручено новий, дещо поправлений варіант договору, який знову викликав негативну реакцію українських дипломатів. Проте на тривалі дискусії вже не залишалось часу, адже наступ мав початися рівно за тиждень, тож поляки погодилися на нові, щоправда, незначні поступки. 21 квітня відбулося фінальне засідання, на якому обидві сторони збиралися підписати узгоджений текст політичної угоди. Однак, знову спалахнули гарячі дискусії, так що лише пізно вночі сторони нарешті уклали багатостраждальну угоду, відому в історіографії також як пакт «Пілсудський – Петлюра», хоча свої підписи під ним поставили заступник міністра закордонних справ Польщі Я. Домбський та міністр закордонних справ УНР А. Лівіцький⁴⁷.

Основні положення цього документа були такі:

– Польща безумовно визнає незалежність України на чолі з головою Директорії УНР С. Петлюрою як носієм законної верховної влади;

– до Польщі переходить Східна Галичина та Західна Волинь без Острозького та східної частини Кременецького повіту⁴⁸, при цьому остаточна приналежність Дубенського, Рівненського і західної частини Кременецького повітів визначатиметься пізніше (поляки розглядали можливість поміняти ці території на Кам'янець-Подільський та довколишні райони);

– північний кордон між Польщею та УНР залишається в основному незмінним, за виключенням гирла річки Прип'яті, яке переходило до Польщі;

– Польща відмовляється від всіх своїх історичних прав і претензій на Правобережну Україну, котра до 1772 р. знаходилася в межах першої Речі Посполитої;

– як український уряд, так і польський взаємно зобов'язуються не укладати жодних міжнародних договорів, котрі могли б шкодити інтересам один одного;

– польській національній громаді в Україні і українській національній громаді в Польщі гарантуватимуться рівні автономні права;

– у майбутньому будуть підписані ще два польсько-українські документи: військова конвенція, що становитиме складову частину політичного договору, та окрема торгівельно-економічна угода. До скликання установчого парламенту, який має розв'язати аграрне питання в Україні, правове становище польських землевласників визначатиметься на підставі взаємного порозуміння між урядами обох країн;

– політична угода є цілком таємним документом, окрім першого пункту, у якому йшлося про визнання Польщею незалежності України⁴⁹.

Незважаючи на те що українській делегації вдалося-таки домогтися від поляків цілої низки поступок (безумовне визнання незалежності УНР і офіційне оголошення цього факту; зменшення їхніх «волинських» претензій; зобов'язання не заключати договори всупереч інтересам

України), політичний договір було укладено під диктатом Варшави, яка скористалася складним військово-політичним становищем УНР. За договором, Україна виступає як «молодший» партнер. Це стає очевидним уже в першій статті, де немає взаємного обопільного визнання сторін, що уклали угоду. Крім того, поляки визнають Директорію УНР як верховний орган влади, але тільки під проводом С. Петлюри. Проте, якщо він помре або з різних причин відмовиться від свої посади, це може стати причиною до можливої відмови від визнання Директорії на чолі вже з іншою людиною. Також уряд Речі Посполитої брав на себе роль захисника інтересів великих польських землевласників в Україні, чим фактично втручався у внутрішні справи УНР. Аби забезпечити контроль за дотриманням їхніх прав, Варшава домоглася включення до складу нового українського уряду двох своїх ставлеників, які посіли ключові посади: С. Стемповський став міністром землеробства, а Г. Юзевський – заступником міністра внутрішніх справ. Варто зазначити, що міністерські призначення двох поляків початково навіть планувалося закріпити в політичному договорі⁵⁰.

Пакт «Піلسудський – Петлюра» викликав бурхливу реакцію значної частини польського суспільства. Критичні голоси на його адресу лунали звідусіль. Найгостріше реагували праві – національні демократи. У пресі та з парламентської трибуни вони звинувачували уряд у проведенні власної зовнішньої політики за спиною сейму, вимагали оприлюднення повного тексту угоди з УНР, лякали населення провокаційними і демагогічними заявами про те, що заради задоволення геополітичних «наполеонівських» амбіцій купки безвідповідальних політиків розплачуватися доведеться простим полякам, які тепер будуть вмирати за Україну, за чужі для них інтереси. Галаслива кампанія критики з боку ендеків таки мала свої наслідки. Попри те, що профільна парламентська комісія підтримала дії уряду, але до ратифікації договору в сеймі, на що розраховував Ю. Піلسудський, справа не дійшла.

З українського боку також було чимало незадоволених. Широке коло політиків, у тому числі й ті, хто раніше був лояльним до С. Петлюри, зокрема прем'єр І. Мазепа, висловлювались тепер досить критично щодо угоди, укладеної з поляками. Її категорично відкидали й гостро осуджували всі галицькі українці, а також прихильники соборності українських земель. Подібну ж позицію займали й більшість офіційних представників УНР за кордоном. Брак широкої підтримки і позитивного сприйняття суттєво знижували політичну вартість польсько-українського порозуміння 1920 р.

Після укладання політичного договору настала черга підписати військову конвенцію. Із цим документом особливих проблем не виникло. Уже за три дні, 24 квітня, його було підписано. Від імені українського уряду це зробили генерал В. Сінклер і підполковник М. Дідковський, а від імені польського Військового міністерства – нещодавно підвищений до рангу майора В. Славек і капітан В. Єнджеєвич⁵¹.

Конвенція містила 17 статей, у яких визначались основні умови двостороннього співробітництва у військовій сфері. Так, під час майбутнього наступу обох союзних армій проти більшовиків на Правобережній Україні загальне оперативне керівництво буде здійснюватись польським командуванням. Українська сторона зобов'язувалась на своїй території повністю забезпечувати польські війська продуктами харчування і фуражем, зокрема м'ясом, салом, борошном, збіжжям, крупами, картоплею, цукром, вівсом, сіном, соломкою тощо. На період ведення воєнних дій залізничний транспорт в Україні буде знаходитися під контролем польського командування. Усі трофеї, окрім здобутих в бою панцерних потягів та інших транспортних засобів, уважатимуться власністю Української держави. Після виконання «загального плану спільної акції» і за пропозицією однієї зі сторін польські війська мають повернутися додому. Крім того, поляки пообіцяли надати українцям зброю, боєприпаси, спорядження, одяг та інше військово майно в кількості, достатній для організації трьох повноцінних піхотних дивізій⁵².

Уже наступного дня після підписання військової конвенції, згідно з планом, розпочався наступ польських військ на Україну, у якому взяли участь і українські відділи. З цього приводу голова Директорії УНР С. Петлюра звернувся до українського народу з відозвою, де наголошува-

лося: «Народе України! Тяжкий історичний шлях випав на твою долю. Ось уже три роки змагаєшся ти запанувати в своїй Республіці, здобути собі волю, рівність і невідлеглисть, борючись з червоними імперіалістами – більшовиками. Ти поніс величезні жертви на полі брані... Три роки ти боровся один, забутий усіма народами світу... Тепер одбувається велика переміна... Польський народ в лиці свого Начальника Держави і Начального Вождя Військ Ю. Пілсудського, свого правительства признав самостійність твоєї Республіки і твою державну незалежність... Польська Республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовиками-окупантами, давши змогу частинам її армії формуватися в себе, і ця армія теж йде битися з ворогами України. Але тепер українська армія буде битися не одна, а разом з армією дружньої нам Республіки Польської проти червоних імперіалістів, які загрожують також і вільному життю польського народу. Між правительствами Республік Української і Польської заключений військовий договір, на підставі якого польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї Республіки»⁵³.

У свою чергу польський державний і військовий лідер Ю. Пілсудський теж видав відозву до українського народу, у якій запевняв, що польське військо йде в Україну задля того, щоб допомогти її народові в боротьбі за державну самостійність. «Разом з польським військом, – йшлося далі у відозві, – на Україну повертають ряди відважних її синів під командою Головного Отамана Симона Петлюри, які в Річі Посполитій Польській знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні життя українського народу». Наприкінці свого звернення Ю. Пілсудський висловлював впевненість у тому, що «український народ напружить всі свої сили, щоби при допомозі Речі Посполитої Польської вибороти собі волю і забезпечити плодородними землями своєї батьківщини щастя і добробут, яким буде користуватися по повороті до мирної праці»⁵⁴. Заяви двох державних мужів могли стати поворотним пунктом у розвиткові польсько-українських відносинах, але негативні стереотипи минулого виявилися, на жаль, сильнішими.

Паралельно з дипломатичними переговорами з делегацією УНР відбувалося інтенсивне розгортання ударного угруповання польських військ на Україні. Позиції від Овруча до Новограда-Волинського займала польська 3-я армія. Очолив її особисто маршал Ю. Пілсудський, котрий, таким чином, як він сам пізніше писав, хотів «особистим досвідом справдити свої думки, не обтяжуючи надмірними, як мені здавалося, вимогами нікого з моїх підлеглих»⁵⁵. До складу 3-ї армії увійшли: 1-а піхотна дивізія легіонів, 1-а гірська бригада, 5 і 7-а кавалерійські бригади, окремий 41-й піхотний полк, група важкої артилерії (7 батарей), рота танків, панцерний потяг, 3 взводи панцерних автомобілів, 6 авіаційних ескадрилій, інші частини й підрозділи. Крім того, від сусідньої 2-ї армії під командування Ю. Пілсудського перейшли 4 і 7-а піхотні дивізії та 3 і 4-а кавалерійські бригади⁵⁶.

У межах 3-ї армії вказані сили було зведено у дві оперативні групи та кавалерійську дивізію; одна піхотна дивізія мала діяти самостійно. У північному секторі фронту, впираючись своїм лівим флангом у Прип'ять, уздовж р. Словечна стояла група полковника Ю. Рибачка (1-а гірська бригада, 41-й піхотний полк, 7-а кавалерійська бригада). Далі на південь вздовж р. Уборть розміщувалась окрема 4-а піхотна дивізія, яка прикривала залізницю Сарни – Коростень – Київ. Нижче від неї, над р. Случ у районі Новограда-Волинського зосереджувались війська оперативної групи генерала Е. Ридз-Сміглого (1 і 7-а піхотні дивізії, 3-я кавалерійська бригада, група важкої артилерії). Нарешті, у трикутнику між Новоградом-Волинським, Баранівкою і Корцем знаходилася зведена кавалерійська дивізія генерала Я. Ромера (4 і 5-а кавалерійські бригади), штаб якої містився в с. Смолдирів⁵⁷.

Провідною ідеєю оперативного плану Ю. Пілсудського був нищівний і цілковитий розгром противника в східній частині Волині в районі Коростеня, Житомира, Бердичева та швидкий вихід польських військ на лінію Дніпра і підступи до Києва. Водночас «червоних» намічалася лише витіснити з Поділля в східному, південно-східному напрямках, відклавши їх остаточну

поразку на пізніший термін. Штаб Верховного головнокомандувача розробив детальний план тільки першого етапу операції, оскільки її можливий розвиток спрогнозувати було досить важко. Одним із варіантів продовження, за умови успішної реалізації поставлених завдань, могло стати перенесення основних зусиль на південну ділянку фронту і наступ на Одесу. Можливим також був й перехід на українському театрі до стратегічної оборони і закріплення досягнутих рубежів з одночасною активізацією наступальних зусиль у Білорусі. У цьому контексті багато що залежало від дій українських союзників, від вміння С. Петлюри швидко відродити працездатний державний апарат і боєздатну армію, на плечі яких можна було б перекласти важливі завдання військового характеру. Загалом, маршал Ю. Пілсудський прагнув передусім завдати противникові максимально важкої мілітарної поразки, а не просто захопити нові території й розширити зону польської окупації в Україні. Польські війська не мали наміру довго знаходитися на Правобережжі, про що чітко говорилося в наказі Верховного головнокомандування від 8 травня 1920 р.: «У польському інтересі є якнайшвидший вивід власних військ із зайнятих теренів і встановлення добросусідських стосунків з новоутвореною Українською державою, аби таким чином забезпечити значну частину свого східного кордону від безпосередньої небезпеки з боку більшовицьких військ. Польська окупація України має бути розрахованою не на роки, а на місяці. Чим швидше буде створено регулярне українське військо, чим швидше вийде воно на фронт, аби продовжити звільнення української землі з-під більшовицького ярма, тим у більш вигідному становищі опиниться Польська держава»⁵⁸.

Головна роль у майбутній операції відводилась 3-й армії, якою командував сам Ю. Пілсудський. Планувалося, що потужним ударом група генерала Е. Ридз-Сміглого зламає оборону противника під Новоградом-Волинським і до кінця першого дня наступу, у крайньому разі вранці наступного, захопить Житомир. В утворений таким чином пролом увійде кавалерійська дивізія генерала Я. Ромера, котра швидким і несподіваним рейдом візьме Козятин і тим самим переріже основні транспортні комунікації. Водночас на північній ділянці фронту 4-а дивізія займе Коростень, піхота групи полковника Ю. Рибак – Овруч, а кіннота групи глибоким обхідним маневром зайде в тил угрупованню противника, захопить Малин та мости через р. Тетерів, чим відріже ворогові шлях відступу на Київ. Таким чином, Ю. Пілсудський сподівався в трикутнику Новоград-Волинський – Коростень – Житомир завдати ворогові нищівної поразки і відкрити собі шлях на Київ.

З півдня 3-ю армію підтримувала 2-а армія генерала А. Лістовського, котра своїми основними силами повинна була наступати на Бердичів, паралельно напрямкові головного удару. Щоправда після перегрупування в складі армії залишилося лише дві (13 і 15-а) дивізії, зосереджені вздовж залізниці Шепетівка – Бердичів. Втрату двох інших з'єднань, що перейшли під накази Ю. Пілсудського, мало б частково компенсувати приділення генералу А. Лістовському української 6-ї стрілецької дивізії полковника М. Безручка, але вона на той тільки-но виїхала з Бреста-Литовського, де встигала завершити перший етап свого формування.

Від Летичева до Дністра позиції займала 6-а армія генерала В. Івашкевича, до складу якої входили три (5, 12 і 18-а) піхотні дивізії. У своєму секторі фронту вона мала максимально скувати сили противника, енергійно тиснути на нього і переслідувати в разі його відступу, маючи на меті зайняти Вінницю і Жмеринку⁵⁹. У розпорядженні польського командарма була українська 2-а стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка, якій було виділено спокійну ділянку на південному фланзі, над самим берегом Дністра⁶⁰.

Таким чином, для наступу проти радянських військ в Україні було залучено три польські армії, у складі яких знаходилося 35 піхотних полків, 14 кавалерійських полків і 10 ескадронів дивізійної кавалерії, 105 артилерійських батарей, 32 підрозділи інженерних військ різного призначення, 60 підрозділів військ зв'язку різного призначення, 8 панцерних потягів, 3 залізничні батальйони, 4 підрозділи бронетанкових військ, 9 авіаційних ескадрилій, 18 етапних батальйонів, інші військові частини, підрозділи та установи⁶¹. На українському театрі воєнних дій зосереджувалося понад 40% всієї польської піхоти, 65% – кавалерії та інженерних військ, близько

50% – артилерії, військової авіації, бронетанкових військ та військ зв'язку, 30–40% – панцерних потягів⁶². Наведені цифри свідчать про те, що Ю. Пілсудський планував швидку наступальну операцію, у якій важливу роль відводив кавалерії. Також він готувався до зустрічі із сильно укріпленою обороною противника на великих водних перешкодах, для чого зібрав, передусім у складі своєї 3-ї армії, потужну групу важкої артилерії та інженерних підрозділів, зокрема всі наявні в нього на той час понтонні колони. Загальна бойова чисельність польських військ в Україні, за їхніми власними підрахунками, становила 60 тис. багнетів і шабель⁶³, а за оцінками противника – 36 тис. багнетів, 3,5 тис. шабель, 720 кулеметів, 187 польових легких і 134 важкі гармати, 12 панцерних потягів і 18 панцерних автомобілів⁶⁴. До цього ще слід додати дві українські дивізії, які теж брали участь в операції. Однак, не завершивши свого формування, вони разом мали менше 4 тис. вояків, 56 кулеметів і 11 гармат⁶⁵ або, за польськими стандартами, 2,5 полки піхоти, 2 ескадрони кавалерії, 3 батареї артилерії та кілька технічних підрозділів.

З радянського боку на українському театрі від Прип'яті до Дністра розміщувались війська Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим (начальник штабу – М. Петін, члени Реввійськради – Й. Сталін, Х. Раковський, Р. Берзін). До його складу входили три армії: 12, 13 і 14-а⁶⁶. Полякам протистояло приблизно 60–70 % фронту. Так, 12-а армія С. Меженінова займала північну і центральну ділянки від Прип'яті до Летичева (включно). Її штаб знаходився в Києві. Вона мала чотири (7, 44, 47 і 58-му) стрілецькі дивізії, одну (17-ту) кавалерійську дивізію. У південному секторі фронту, від Летичева (виключно) до Ямполя, розміщувались основні сили 14-ї армії І. Уборевича: три (41, 45 і 60-а) стрілецькі дивізії та одна кавалерійська бригада⁶⁷. Водночас одна стрілецька бригада спостерігала за демаркаційною лінією з Румунією вздовж Дністра та чорноморським узбережжям до гирла Дніпра⁶⁸. Штаб армії містився у Кременчуці. 13-а армія блокувала білогвардійські війська генерала П. Врангеля на Кримському півострові і тому прямої участі в боях з поляками не брала⁶⁹.

До складу Південно-Західного фронту входили також галицькі частини, які на початку лютого 1920 р. перейшли від білогвардійців на бік більшовиків. З них було створено Червону Українську Галицьку армію (ЧУГА) на чолі з уродженцем Станіславщини, комуністом В. Порайком. Армія складалась з трьох стрілецьких бригад, розподілених по різних радянських дивізіях. 1-шу бригаду сотника М. Барана відправили до 44-ї дивізії в околиці Чуднова; 2-гу сотника Ю. Головінського – до 45-ї під Літин; 3-ю сотника О. Станіміра – до 60-ї в район Бара⁷⁰. Загальна харчова чисельність ЧУГА становила майже 22 тис. вояків, а бойова – лише 663 старшини, 3820 багнетів, 558 шабель, 66 гармат і 27 кулеметів⁷¹. Однак, внаслідок незадоволення новими порядками, впровадженими більшовиками в їхніх військових колективах, 2 і 3-я галицькі бригади за день до початку польського наступу залишили позиції і пішли на зустріч українській дивізії О. Удовиченка, але їх невдовзі перехопили і роззброїли поляки. На боці «червоних» лишилась тільки 1-а бригада, яка вже 25 квітня зазнала поразки поблизу Махнівки, де більшість її особового складу так само потрапила до польського полону⁷². Отже, ЧУГА так і не стала для радянських військ надійним помічником і союзником.

У кількісному плані «червоні» поступалися польсько-українським військам. Станом на 29 квітня радянський Південно-Західний фронт, при загальній чисельності 55 тис. вояків, міг виставити майже 13,4 тис. багнетів і 2,3 тис. шабель, понад 1200 кулеметів, 236 гармат, 24 літаки, 8 панцерних потягів, 3 панцерні загони⁷³. Однак польська розвідка вважала, що сил у радянського командувача мало бути приблизно у два з половиною рази більше – десь до 40 тис. багнетів і шабель⁷⁴. Отже, з обох боків бачимо значну різницю в оцінках сил, власних і неприятеля. З великою долею вірогідності, можна стверджувати, що поляки та їхні українські союзники мали певну перевагу, але вона не була настільки разючою (2,5 : 1), як про неї в 1920 р. говорив О. Єгоров, котрий намагався таким чином виправдати поразку очолюваного ним Південно-Західного фронту.

25 квітня 1920 р. почався енергійний наступ польських сил, в якому взяли участь українські 2 і 6-а стрілецькі дивізії (загальною чисельністю 556 старшин, 3348 козаків при 56 кулеметах і

11 гарматах), кожна з яких в оперативному відношенні підлягала командуванню однієї з польських армій, що діяли на Україні. Наступ проходив успішно. На півночі була розбита радянська 12-а Армія, котра без серйозного опору, відійшла за Дніпро. 26 квітня поляки зайняли Житомир та Коростень, 1 травня – Фастів, 3 травня – Білу Церкву, а 6 травня – перші роз'їзди польської кавалерії вступили до Києва.

Як писав генерал Т. Кутшеба, котрий у травні 1920 р. в чині майора очолював штаб 3-ї армії, польські війська зайняли місто без жодного пострілу. За його словами, Київ «не мав вигляду міста, що лежить майже на лінії фронту. Навпаки, його вигляд нагадував типові великі міста далеко за фронтом, які відзначаються великим пожвавленням... Цивільний рух відбувся цілком нормально... Спокій панував зразковий»⁷⁵. Кияни з ентузіазмом вітали польських воєнків, дарували їм букети квітів, а деякі занадто екзальтовані та ексцентричні особи в пориві пристрасті навіть цілували чоботи і стремена кавалеристів. Польському офіцеру, чий підрозділ першим вступив до Києва, депутація членів міської думи вручила символічний ключ від міста⁷⁶. Аби забезпечити Київ від обстрілів ворожої артилерії, польські війська переправилися на лівий берег Дніпра і після кількох днів запеклих боїв відкинули противника до Броварів та Борисполя⁷⁷. Захоплений таким чином плацдарм у подальшому міг стати відправною точкою для розгортання можливого наступу на Лівобережній Україні. Уранці 9 травня Хрещатиком пройшов парад польських та українських військ на честь визволення столиці України. Парад приймав командувач польської 3-ї армії генерал Е. Ридз-Смігли та начальник української 6-ї дивізії полковник М. Безручко.

Поразки зазнала й радянська 14-а Армія, але на відміну від своєї сусідки, вона відходила організовано, з боями. 28 квітня поляки зайняли Козятин, Жмеринку та Вінницю, 9 травня – Брацлав та Тульчин, 15 травня – Гайсин⁷⁸.

Того ж самого дня, коли поляки вступали до Києва, війська генерала М. Омеляновича-Павленка завершили свій героїчний 2500-кілометровий Перший зимовий похід, який тривав рівно п'ять місяців. 6 травня поблизу с. Писарівка Ямпільського повіту на Поділлі передові відділи Дієвої армії УНР зустрілися з розвідувальними роз'їздами української 2-ї стрілецької дивізії, що в складі польської 6-ї армії наступала вздовж Дністра на Ямпіль.

На фінальній стадії походу Дієва армія УНР мала у своєму складі три збірні стрілецькі дивізії (Запорізьку, Волинську, Київську), Галицьку кінну бригаду та 3-й окремий кінний полк. Її загальна чисельність становила тоді 479 старшин, 3840 козаків при 81 кулеметі та 12 гарматах, що в бойовому стані давало 2100 багнетів та 580 шабель⁷⁹. Армія зайняла позицію на крайньому південному крилі польсько-радянського фронту від Ямполя над Дністром до м. М'ястківка (нині с. Городківка Вінницької області). Довжина її бойової ділянки сягала майже 35 км. Після довготривалого рейду ворожими тилами українські війська потребували відпочинку, реорганізації, поповнення людьми та матеріальними засобами. Для цього у другій половині травня на території Ямпільського, Могилівського й частково Новоушицького повітів було проведено мобілізацію, яка дозволила більш ніж удвічі збільшити чисельність Дієвої армії. На 1 червня вона вже мала 955 старшин та 8180 козаків⁸⁰. Одночасно від польського союзника почало надходити військове майно, кількість якого, щоправда, не задовольняла всіх потреб українців. 25 травня з різних, переважно галицьких відділів, в районі Ямполя почалося формування ще одної збірної стрілецької дивізії, котра одержала почесне найменування «Херсонська»⁸¹.

Таким чином, українська сторона диспонувала шістьма стрілецькими дивізіями. З них чотири (Запорізька, Волинська, Київська, Херсонська) були об'єднані в Дієву армію під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка, а дві інші поки що знаходилися в складі польських армій. 2-а дивізія полковника О. Удовиченка належала до 6-ї армії генерала В. Івашкевича, а 6-а дивізія полковника М. Безручка – початково до 2-ї армії, а після її розформування 4 травня перейшла до 3-ї армії генерала Е. Ридз-Сміглого.

29 травня для всіх стрілецьких дивізіїв «для заховання традицій і історії» було запроваджено єдину наскрізну нумерацію. Запорізькій було присвоєно 1-й порядковий номер, Волинській –

2-й, Київській – 4-й, Херсонській – 5-й. Дивізія полковника О. Удовиченка перейменовувалася з 2-ї на 3-ю з наданням почесної назви «Залізна» в пам'ять про аналогічне з'єднання з 1919 р. Зміни не торкнулись лише дивізії полковника М. Безручка, яка зберегла свій 6-й порядковий номер⁸².

На початку червня 1920 р. Червона Армія розпочала енергійний наступ проти польських військ на Україні. Основний удар завдавала щойно перекинута з Північного Кавказу 1-а Кінна армія С. Будьонного. 5 червня в районі Самгородка вона прорвала фронт й швидко рушила на Козятин, Бердичів, Житомир, заходячи у тил польській 3-й Армії. Це змусило останню поспішно залишити Київ й відступати на захід аж до Рівного. Одночасно південніше почала відходити й сусідня польська 6-ї Армія.

Дієва армія УНР тримала свою ділянку фронту до 12 червня, коли теж почала відходити на захід, намагаючись стримувати наступ противника на всіх можливих природних лініях оборони: річках Русава, Мурафа та Лозова.

На початку липня стався епізод, який за словами генерала О. Удовиченка «поставив армію в надзвичайно скрутне становище»⁸³. Справа в тому, що в районі Бара радянська 8-а кавалерійська дивізія прорвала фронт й рушила у рейд по тилах польсько-українського угруповання. Червона кіннота попрямувала на Проскурів, де на той момент знаходився штаб польської 6-ї Армії та вищі органи державного і військового управління УНР, зокрема, сам Головний Отаман та Генеральний Штаб. Наближення ворога спричинило їхню швидку евакуацію до Волочиська. Вранці 6 липня, під'їжджаючи до станції Чорний Острів, на підірваний місток налетів потяг з працівниками 1-го Генерал-квартирмейстерства на чолі з полковником Є. Мешковським. Зав'язався бій. Полковник Є. Мешковський дістав смертельні поранення, від яких 9 липня помер у Тернополі⁸⁴. Посмертно його було підвищено до рангу генерала-хорунжого.

Після прориву радянської кінноти під Баром польські війська почали відходити за Збруч. Однак, внаслідок бою а районі Чорного Острова зв'язок між польською 6-ї Армією та Дієвою армією УНР, який здійснювався через 1-е Генерал-квартирмейстерство, було порушено. Таким чином, українці своєчасно не одержали наказу про відступ й продовжували тримати свій фронт. Отже, вони неочікуванно висунулись вперед поляків майже на 80 км й відкрили ворогові свій лівий фланг. Лише через декілька днів польський літак скинув відповідний наказ. На думку генерала О.Удовиченка, «якби 8-а кінна советська дивізія скерувала свій рух, хоч би частиною сил, через Ярмолинці на Камянець-Подільський, у запілля Української Армії, то остання опинилася б у надзвичайно прикрій, якщо не безвихідній ситуації»⁸⁵.

Проте, на щастя ворог не скористався цією можливістю. Тож Дієва армія УНР організовано відступила й 14 липня закріпилася на західному березі Збруча, де впродовж майже двох тижнів успішно відбивала всі спроби більшовиків форсувати річку. Найбільш важкі бої точилися в районі села Сидорів на Гусятинщині, де 25 липня ворог прорвав фронт й, розвиваючи успіх, відправив в рейд по тилах українців свою кінну бригаду силою до 1100 шабель. Їй назустріч вирушила українська кіннота загальною чисельністю 1500 шабель. Внаслідок бою, в якому з обох боків взяли участь понад 2,5 тис. кавалеристів, противник був розгромлений. Українські козаки, переслідуючи розбитого ворога, з ходу увірвалися до Сидорова, де порубали радянську піхоту⁸⁶.

Попри цей великий тактичний успіх, українським військам скоро довелось відступати, оскільки події на інших ділянках фронту набували для польського союзника надзвичайно загрозливих обертів. 1-а Кінна армія С. Будьонного, прорвавши фронт в районі Рівного, стрімко наближалася до Львова. Це змусило поляків відмовитися від подальшого утримання Збруча й відступити далі на захід, на лінію Серета. За таких умов 27 липня Дієва армія УНР зайняла нові оборонні позиції вздовж західного берега цієї річки від її гирла до м. Чортків. На цьому рубежі українські війська, попри постійні енергійні атаки противника, залишалися впродовж наступних десяти днів. Проте, під тиском радянської кінноти поляки знову були змушені відступати, тож Дієва армія УНР одержала новий наказ – відійти на Стрипу, зайнявши ділянку від Бучача до

Дністра. Між тим ситуація дедалі ускладнювалася. С. Будьонний підійшов до стін Львова, для оборони якого зосереджувалися польські війська. З огляду на це, 20 серпня українці відійшли за Дністер, де зайняли позиції від Галича до румунського кордону⁸⁷.

Під час літнього відступу в українській армії відбулися певні зміни організаційного характеру. Наприкінці червня 1920 р. як відповідь на активне використання противником великих мас кавалерії у Дієвій армії УНР була організована Окрема кінна дивізія під командуванням молодшого брата командарма полковника І. Омеляновича-Павленка. У своєму складі вона початково мала три, а згодом чотири кінні полки⁸⁸. Крім того, у перших числах липня до складу Дієвої армії УНР перейшла 3-я Залізна стрілецька дивізія генерала О. Удовиченка⁸⁹. Загалом станом на 13/20 серпня війська генерала М. Омеляновича-Павленка у бойовому відношенні мали: 985 старшин, 3672 багнети, 1972 шаблі, 249 кулеметів, 36 гармат⁹⁰.

Все ще окремо діяла українська 6-а стрілецька дивізія полковника М. Безручка, котра й надалі перебувала у польській 3-й армії. 23 червня 1920 р. поблизу поліського села Рудня Кованка (сьогодні с. Кованка Овруцького району Житомирської області) вона завдала поразки одній з бригад радянської 25-ї стрілецької дивізії ім. В. Чапаєва. За словами учасника того бою, тікаючи, «більшовики позалишали свої шинелі, гармати з набоями, покидали всі кулемети... Цей удар так вплинув на більшовиків, що командир бригади ледве зібрав 40 чоловік... в 10–12 верстах від місця бою»⁹¹. На початку липня дивізія полковника М. Безручка займала ділянку фронту завдовжки 15 км в районі с. Перга (нині Олевський район Житомирської області). Упродовж двох тижнів своїми скромними силами, маючи лише 800 багнетів, ціною великих втрат, вона спочатку завдала поразки і підірвала боєздатність двох радянських дивізій. Особливо важкі бої точилися 4–5 липня. Героїзм і мужність українських вояків було відзначено навіть в оперативних зведеннях Верховного головнокомандування Війська Польського. Так, вказувалося, що 4 липня українські відділи «билися без перерви майже 12 годин і відбили чотири ворожі атаки... кілька разів доходило до рукопашних боїв. Втрати противника дуже великі: серед вбитих шість ротних командирів і один командир батареї; захоплено в полон командира полку»⁹², а 5 липня вони «з тою самою бравурністю і самопожертвою, що й у попередніх боях, відбивають значно переважаючі сили ворога»⁹³. 29–31 серпня вояки полковника М. Безручка брали активну участь в обороні фортеці Замостя, котру за будь-яку ціну намагалася здобути кіннота С. Будьонного. Безуспішний штурм Замостя, де 1-а Кінна армія зазнала великих втрат, підірвав її бойовий потенціал так, що вона була вже не в силах продовжувати свій рейд на Варшаву⁹⁴. Це, фактично, зірвало широкомасштабні стратегічні плани радянського командування.

На південному березі Дністра Дієва армія УНР змогла відпочити та вирішити деякі проблеми організаційного та матеріального характеру. У перших числах вересня вона поповнилася ще одним тактичним з'єднанням – із запасних частин була сформована 1-а кулеметна дивізія⁹⁵. На лінії Дністра українські війська не займали безперервних позицій, а лише спостерігали за фронтом кінними дозорами, організувавши міцні вузли оборони в окремих пунктах особливо там, де були переправи. Завзяті бої точилися в районі Галича, де українська кіннота завдала противнику відчутних поразок. 28 серпня Окрема кінна дивізія атакувала ворога під Більшивцями та Бурштином, втративши при цьому 10 % свого особового складу та 12 % коней⁹⁶. Зокрема дістав поранення командир кінного полку Чорних Запорожців полковник П. Дяченко⁹⁷. 30 серпня кінний полк 3-ї Залізної стрілецької дивізії здійснив рейд по ворожих тилах й під Монастириською розгромив підрозділи забезпечення радянського 368-го стрілецького полку⁹⁸.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1920 р. ситуація на польсько-радянському фронті докорінно змінилася. Червона Армія зазнала поразки під стінами Варшави. Поляки енергійно переслідували розбитого противника. 12 вересня розпочала наступ 3-а, а 14 вересня й 6-а польські армії, які до кінця місяця вийшли на лінію Старокостянтинів – Славута – річка Горинь⁹⁹. У зв'язку із загальним наступом польських військ до активних дій приступила й Дієва армія УНР, яка щойно поповнилася 6-ю стрілецькою дивізією (після битви біля Замостя була нарешті переведена до її складу). 14 вересня вона почала форсування Дністра. Для цього її

війська були поділені на три групи: права – генерала О. Удовиченка (3-а, 4-а, 5-а дивізії) переправлялася в районі Городенки й наступала на Чортків; середня – генерала О. Загородського (1-а, 2-а, 6-а дивізії) переправлялася біля Нижніва й завдавала удару в напрямку на Бучач – Чортків; ліва – полковника І. Омеляновича-Павленка (Окрема кінна дивізія), забезпечуючи зв'язок з сусіднім польським з'єднанням, з-під Юзеполя мала рухатися на Підгайці й далі на Бучач¹⁰⁰. Український наступ розвивався надзвичайно успішно. Впродовж лише чотирьох днів Дієва армія УНР пройшла з безперестанними боями майже 110 км й 18 вересня вийшла на лінію Збруча. 21 вересня після урочистого молебну українські дивізії перейшли на східний берег річки, повернувшись, таким чином, на державну територію УНР. Продовжуючи наступ, українські війська до 18 жовтня вийшли на лінію м. Яруга над Дністром – річка Мурафа – м. Бар – м. Волковинці – с. Літинка¹⁰¹. В районі м. Бар великого успіху досягла 1-а бригада Окремої кінної дивізії, яка впродовж лише одного дня, 14 жовтня, чотири рази у кінному строю атакувала противника. Зазнавши мінімальних втрат (4 вбитих та 9 поранених людей), українські кіннотники розгромили три полки радянської піхоти, захопили в полон понад 750 червоноармійців, здобули великі трофеї¹⁰².

Надзвичайно важливе значення під час важких боїв влітку – на початку осені 1920 р. для українських військ мала значна допомога з боку польських союзників. Позбавлена власних засобів виробництва зброї, боєприпасів та іншого військового майна, Армія УНР могла розраховувати лише на трофеї та іноземну допомогу, передусім на польські поставки, котрі не припинялися навіть у найбільш скрутний період. Так, впродовж травня–липня 1920 р. поляки за рахунок запасів свого Верховного головнокомандування та 6-ї армії передали українському союзнику: 53 легкі польові 3-дюймові гармати, майже 14 тис. російських гвинтівок, 205 кулеметів, до 14 тис. снарядів, майже 2,4 млн набоїв, понад 1 тис. сідел, 200 шабель, 3 легкові і 6 вантажних автомобілів, 6,5 т бензину, а також 2,5 тис. комплектів нижньої білизни, 2 тис. комплектів верхнього одягу, понад 1 тис. шинелей, понад 2,5 тис. пар взуття, 3,1 тис. кашкетів, понад 3,3 тис. пасів¹⁰³. Окремо поляки забезпечували українську 6-ту дивізію, яка від моменту своєї появи у лютому 1920 р. і до середини липня одержала: 4 тис. мундирів і штанів, 3,6 тис. шинелей, понад 2 тис. кашкетів, 4,2 тис. пар взуття, 4 тис. обмоток, 5,5 тис. сорочок, 5,1 тис. підштаників¹⁰⁴. Завдяки цій допомозі українські війська навіть під час найтяжчих боїв не відчували особливих проблем з постачанням. Про це дбала створена 19 червня при уряді УНР Польська військова експозитура, яка займалася вирішенням матеріальних проблем Дієвої армії УНР, відповідаючи за організацію поставок для неї зброї, боєприпасів та іншого військового майна. Першим начальником цієї установи став полковник А. Серда-Теодорський, якого незабаром замінив В. Славек. Спочатку експозитура містилася у Ланцуті, звідки її було переведено до Львова. За посередництвом експозитури у другій половині липня 1920 р. поляки зуміли роздобути в Румунії 6,5 млн російських набоїв, які вони поступово передавали Дієвій армії УНР через інтендантський відділ штабу польської 6-ї армії, при якому 19 липня було утворено спеціальну секцію забезпечення українських військ (Секція «У»)¹⁰⁵.

У серпні–вересні поляки, за неповними відомостями, відправили своїм українським союзникам ще 5 легких польових 3-дюймових гармат, 53 кулемети, 1,5 тис. російських гвинтівок, 7,4 тис. снарядів (з них 2 тис. газових), понад 62 тис. кулеметних і понад 1 млн гвинтівкових набоїв. Крім того, до Дієвої армії УНР було відправлено 6 мотоциклів, 24 велосипеди, понад 12,5 т бензину, запасні частини до автомобілів, покритишки, камери, інструменти тощо¹⁰⁶. Завдяки польській стороні в Дієвій армії УНР з'явилися власні військово-повітряні (1-й Запорізький окремий авіаційний загін з 8 бойовими літаками) та авто-панцерні (окремий дивізіон з 2 панцирниками «Ford FT-B») частини.

Впродовж червня–вересня 1920 р., внаслідок втрати власної державної території, єдиним джерелом людського поповнення для Дієвої армії УНР була Українська збірна станиця, що з лютого 1920 р. функціонувала у м. Ланцут. Її діяльність повністю забезпечувалася та фінансувалася польським військовим відомством. Відомо, що 19 липня з Ланцута на фронт було

відправлено маршовий підрозділ чисельністю 150 старшин та 1 тис. козаків, 27 липня – інший підрозділ, у якому було вже 700 старшин та 2 тис. козаків¹⁰⁷. 29 липня на фронт вирушили три маршові піші сотні, одна технічна сотня та кулеметний відділ, загальною чисельністю 550 козаків¹⁰⁸. 10 вересня 150 козаків було відправлено для поповнення екіпажу панцирного потяга «Кармелюк» й 100 – для 6-ї стрілецької дивізії¹⁰⁹. 19 вересня з Ланцута виїхали 60 українських жандармів до Станіславова, 120 артилеристів до 6-ї гарматної бригади та ще 74 козаки, призначені до різних частин¹¹⁰. 23 вересня Збірну станицю залишив ще один маршовий курінь чисельністю 600 козаків. Невдовзі вони поповнили лави 4-ї Київської та 5-ї Херсонської стрілецьких дивізій¹¹¹. Наступного дня з Ланцута було відправлено ще 525 вояків, з яких 477 призначалися до 6-ї стрілецької дивізії, а 48 немущтрових козаків – до 1-ї управи штабу Дієвої армії¹¹². Таким чином, улітку – на початку осені 1920 р., у найбільш критичний для української армії період, вона, за неповними даними, одержала від Української збірної станиці понад 6 тис. вояків. Тут необхідно підкреслити, що харчування, одяг та забезпечення найбільш необхідними речами всіх цих людей цілковито лягло на плечі польських союзників. Окрім того, у Ланцуті було організовано автомобільну школу, яка готувала військових шоферів з козаків, «виказуючих до цього фаху здібність, наприклад, слюсарів, людей, які працювали коло яких-небудь машин і т. ін.». Для школи поляки передали все необхідне навчальне приладдя та матеріальну базу. Так, для практичного навчання з Кракова надійшов один автомобіль¹¹³. Незалежно від того, у жовтні намічалось відправити з Ланцуту до м. Лодзь групу українських старшин і козаків, які мали пройти там належну підготовку з обслуговування та експлуатації танків, адже польська сторона на прохання українців готувалася до передачі їм кількох бойових машин¹¹⁴ (очевидно, французьких «Renault FT-17», котрі тоді у великій кількості надходили до Польщі). Однак, реалізації цих та інших планів польсько-української співпраці перешкодило укладання перемир'я між Польщею та радянською Росією.

Сепаратні мирні переговори між Варшавою і Москвою почалися ще в середині серпня 1920 р. за пропозицією польської сторони. Проходили вони в зайнятому радянськими військами Мінську. Керівники УНР знали про них, але українську делегацію не було допущено до офіційних перемовин. Червона Армія стояла в той час біля стін Варшави, тому радянські представники намагалися диктувати полякам свої умови. Вони зажадали від них: встановити кордон по Західному Бугу, скоротити армію до 50 тис. вояків (з яких 10 тис. кадрових), віддати всі запаси зброї, припинити її виробництво і взагалі ліквідувати військову промисловість, провести у себе амністію всіх осіб, засуджених за військові та політичні злочини тощо¹¹⁵. Висунуті вимоги польська делегація категорично відкинула¹¹⁶ й невдовзі виїхала з Мінська. Хоч переговори було зірвано, але поляки, таким чином, змогли виграти час для поповнення та перегрупування своїх сил.

Переговори відновилися в другій половині вересня 1920 р., коли воєнна ситуація змінилася на користь поляків, а от для більшовиків навпаки – суттєво погіршилася. На заході вони зазнали нищівної поразки під Варшавою і Львовом, а на півдні мали клопоти з «білим» генералом П. Врангелем, війська якого зайняли Олександрівськ і наближались до Катеринослава, та селянською армією Н. Махна, що активно діяла у приазовських степах. Намагаючись не допустити можливого союзу Польщі з П. Врангелем (якого активно підтримували французи) і будь-що уникнути війни на два фронти, більшовицькі лідери стали більш поступливими і згідливими. 23 вересня було затверджено нові, значно м'якші радянські умови миру. Кремль погоджувався відсунути лінію кордону далеко на схід від Бугу і вже не вимагав від Польщі роззброїтися, ліквідувати військове виробництво і скоротити армію¹¹⁷.

Пропозицію було прийнято й переговори відновилися. Цього разу вони відбувалися у Ризі, на нейтральній території. З радянського боку у перетрактаціях брала участь змішана делегація, члени якої представляли не тільки Росію, але ще й маріонеткову радянську Україну зі столицею в Харкові. Уже на першому засіданні польські дипломати офіційно визнали повноваження її представників, що автоматично означало й фактичне визнання радянської України та

розрив союзу з УНР¹¹⁸. Заступник керівника польської делегації С. Грабський, відповідаючи на запитання здивованих журналістів, заявив, що Польща немає зобов'язань перед С. Петлюрою, оскільки раніше підписану з ним Варшавську угоду так і не було ратифіковано парламентом. Водночас офіційних представників УНР на чолі з А. Лівіцьким, які теж прибули до латвійської столиці, не допустили до переговорної зали¹¹⁹. 12 жовтня було підписано польсько-радянську угоду про перемир'я та прелімінарні умови майбутнього миру. Згідно із цим документом визначалась демаркаційна лінія, яка в Україні проходила значно західніше від чинної тоді лінії фронту. Бойові дії припинялися, починаючи з 00.00 год. 19 жовтня. Такий режим встановлювався терміном на два тижні з можливістю його пролонгації в разі обопільної згоди сторін. Ворогуючі війська розділяла нейтральна смуга в 15 км завширшки¹²⁰. Поляки зобов'язувалися не надавати жодної допомоги й підтримки Армії УНР, але відмовилися її роззброювати, як того вимагали більшовики¹²¹. Українські військові частини і установи могли перебувати у межах Речі Посполитої до 2 листопада (коли спливав останній термін обміну грамотами про ратифікацію угоди про перемир'я між поляками і більшовиками), після чого їм належало остаточно залишити польську територію. Відповідно до цієї умови на східний берег Збруча було відправлено весь постійний і перемінний склад та все належне майно Української збірної станиці з Ланцута. Водночас Військова місія УНР, котра й надалі продовжувала свою діяльність, було про людське око перейменовано на Українську військово-ліквідаційну комісію.

З формальної точки зору, досягнуте в Ризі перемир'я стосувалося тільки польських військ і жодним чином не зобов'язувало українців припинити бойові дії. Однак командування Дієвої армії УНР вирішило скористатися моментом і зробити паузу для перегрупування сил, поповнення і відпочинку військ, які втомилися після майже місячного безперервного наступу.

18 жовтня, у день настання перемир'я на фронті, польський Верховний головнокомандувач маршал Ю. Пілсудський звернувся до українських військ з прощальним листом, у якому він, зокрема, писав: «Наша армія пам'ятає криваві бої, у яких українські війська постійно брали участь як у дні перемог, так і в години випробувань. Спільно пролита кров і братські могили заклали наріжний камінь взаємного порозуміння і дружби наших народів. Зараз, після двох років важкої боротьби з варварським напасником, я проводжаю прекрасні війська УНР і стверджую, що у найважчі моменти, у нерівних боях, вони високо несли свій прапор, на якому написано гасло "За нашу і вашу свободу", що є свідченням віри кожного чесного солдата»¹²².

Вимушена пауза у бойових діях дала можливість Дієвій армії УНР відпочити, поповнити свої лави новобранцями, впорядкувати тили й налагодити постачання всім необхідним. На звільненій території здійснювалася мобілізація населення, однак через відсутність зброї більшість покликаних до служби людей залишилися в обозах. На позиціях були влаштовані майстерні, де лагодили зброю, перечищали заіржавілі набої, що були знайдені у селян, шили обмундировання, черевики, зимові кожушки, робили сідла й навіть списи для кінноти. В обмін на цукор, який зберігався на складах цукроварень, Польща та Румунія поставляли для армії сіль, нафту, шкіру, сукно, білизну, мануфактуру, медикаменти, тощо. Найбільш гострим питанням було забезпечення військ боєприпасами. Кожний рушничний набій, кожний гарматний снаряд мав колосальну вартість (про що свідчить, зокрема, наказ Головної Команди Війська УНР №67 від 10 жовтня 1920 р. «Бережи набої!»¹²³). Армійські запаси були майже повністю вичерпані. Спеціальні відділи складені з селянських дітей за гроші шукали набої навіть на дні Дністра, де за чутками під час Першої світової війни затонула баржа з боєприпасами. Однак всі заходи принесли лише мінімальні результати. На початку листопада 1920 р. в середньому на одну рушницю приходилося 10–40 набоїв, на кулемет – 2–3 тис., на гармату – 50–100 гранат чи шрапнелей. До того ж значна кількість боєприпасів втратили свої балістичні якості, наприклад, половина снарядів просто не вибухала. У такому стані знаходилися українські війська напередодні завершення терміну тимчасового перемир'я.

Польсько-радянське перемир'я серйозно ускладнило стратегічне становище українських військ, оскільки надалі вона мала самостійно протистояти значно сильнішому противнику. Зо-

крема, в разі подальшого наступу на схід її ліве крило могло потрапити під ворожий удар з півночі. Це прекрасно розумів Ю. Пілсудський, який намагався надати своїм тепер уже колишнім союзникам реальної допомоги, максимально можливої в новій ситуації.

Так, аби не відкривати північний фланг Дієвої армії УНР і не «підставляти» його під удар противника, маршал Ю. Пілсудський наказав польським військам всіляко затягували відхід на демаркаційну лінію. Також для прикриття перегрупування українських військ на ділянку фронту Дієвої армії прибули чотири польські батальйони, які мали стежити за точним дотриманням більшовиками умов перемир'я і не допускати з їхнього боку жодних ворожих і провокаційних дій щодо українців¹²⁴.

Крім того за наказом маршала з поляків-уродженців Наддніпрянщини почалося формування добровольчого загону (дивізії), котрий мав воювати на боці УНР. Його командиром Ю. Пілсудський призначив В. Славека, свою найбільш довірену людину. Місцем формування польсько-українського загону було визначено волинське місто Кременець, куди прибували добровольці¹²⁵. В. Славеку вдалося добитися згоди 5-го відділу Верховного головнокомандування Війська Польського (займався кадровими питаннями) на відкомандирування у його розпорядження офіцерів-уродженців України. Деякі з них прибували разом зі своїми підлеглими, які також висловлювали бажання служити в польсько-українському загоні. Наприклад, ротмістр Крук-Стржелецький привів з Віленщини цілий кавалерійський ескадрон¹²⁶, а поручик Романишин – значну частину варшавського вартового батальйону¹²⁷. Крім того, зафіксовані випадки, коли демобілізовані після перемир'я вояки польської Добровольчої армії, прагнучи й надалі продовжувати боротьбу з більшовиками, були готові перейти на українську службу¹²⁸. У сучасній польській історіографії немає єдиної думки стосовно організаційної структури та чисельності польсько-українського добровольчого загону. Так, професор З. Карпус, спираючись на документи польського Верховного головнокомандування, стверджує, що це формування складалося з двох піхотних батальйонів, двох кавалерійських ескадронів, кінно-артилерійської батареї (4 гармати) та штабного підрозділу. Його загальна чисельність, за словами вченого, становила приблизно до 1200 вояків¹²⁹. Водночас історик Я. Бруський, посилаючись на нотатки колишнього міністра охорони здоров'я в уряді УНР С. Стемповського, вказує, що загін так й не досягнув бойової готовності, нараховуючи станом на 5 листопада 1920 р. у своїх лавах лише 16 офіцерів та 168 солдатів¹³⁰. Подібну інформацію знаходимо й у спогадах одного з польських офіцерів, який у 1920 р. був тісно пов'язаний з В. Славеком. За його словами, «у Кременці зібралося кілька сот добровольців: одні – завзяті та ідейні..., інші – з авантюрною жилкою, що йшли за новими пригодами»¹³¹. Зазначимо, що окремі підрозділи добровольчого загону встигли взяти участь у фінальних боях з більшовиками наприкінці листопада 1920 р.¹³²

Прагнучи допомогти українським військам, маршал Ю. Пілсудський докладав чималих зусиль для налагодження їхньої співпраці з російськими антирадянськими формуваннями, що знаходилися тоді на польській території, а саме з 3-ю армією генерала Б. Пермикіна та кінною козацькою дивізією осавула В. Яковлева. Обидва згадані формування були створені заходами Російського політичного комітету в Польщі, на чолі якого стояв Б. Савінков. Комітет визнав уряд УНР й передав свої військові сили в оперативне підпорядкування командування української Дієвої армії. При цьому козацька дивізія осавула В. Яковлева (772 шаблі при 38 кулеметах та 4 гарматах), на засадах внутрішньої автономії, увійшла безпосередньо до складу Дієвої армії УНР, маючи завданням забезпечувати її відкрите ліве крило й діяти в напрямку на Вінницю. 3-я армія генерала Б. Пермикіна (2700 багнетів та 400 шабель при 52 кулеметах та 12 гарматах) повинна була наступати на Бердичів й далі на Козятин.

Незважаючи на можливі політичні ускладнення, за наполяганням Ю. Пілсудського з Польщі для української армії продовжували надходити військові вантажі з різноманітним майном: зброєю, вибуховими матеріалами, інженерними інструментами, телефонним і телеграфним обладнанням, автомобілями, одягом, взуттям, медикаментами, перев'язочними матеріалами, ветеринарними ліками, продуктами харчування, фуражем тощо. Так, впродовж 15 жовтня – 15

листопада українській стороні було передано: майже 2,4 тис. гвинтівок, 26 тис. штанів і курток, 10 тис. шинелей, 8,7 тис. пар взуття, 6 т сухарів, 6 т сіна, 15 тис. буханок хліба¹³³. Організацією поставок займалася спеціальна Експозитура 6-ї армії з українських справ, створена ще 22 вересня замість ліквідованої тоді Польської військової експозитури при уряді УНР. Нова установа, якою керував капітан Кольбушовський, розміщувалась у Копичинцях¹³⁴. Однак поляки не могли як раніше забезпечувати українців набоями і снарядами, оскільки боеприпаси до російських гвинтівок, кулеметів і гармат, якими здебільшого було озброєно Армію УНР, у них вже майже вичерпалися. Невдовзі це матиме вирішальне, але, на жаль, негативне значення.

Своєрідним жестом подяки за допомогу в боротьбі проти більшовиків мало б стати відзначення українських вояків нещодавно встановленою польською бойовою нагородою – Хрестом хоробрих. Ініціативу щодо цього, скоріше за все, проявило командування 6-ї армії, яке звернулося з відповідним запитом до штабу Дієвої армії УНР. Той у свою чергу 30 жовтня відправив у війська телеграму, в якій просив начальників дивізій представити кандидатури найбільш заслужених старшин і козаків. Так, виконуючи розпорядження, Окрема кінна дивізія запропонувала нагородити 71 свого старшину та 127 підстаршин і козаків¹³⁵. Однак, попри підготовку належних документів, справу завершено не було. Очевидно, цьому завадили причини політичного характеру. Уже значно пізніше, у 1928 р. з нагоди 10-ліття незалежності Речі Посполитої, поляки відзначили українських ветеранів пам'ятною медаллю «Польща – своєму захисникові»¹³⁶.

Після встановлення польсько-радянського перемир'я українська армія займала фронт від Могилева-Подільського через Ялтушків до Літина, загальною довжиною біля 120 км. Її загальна чисельність на 10 листопада становила 3888 старшин, 35259 козаків, а бойова – 2100 старшин, 9313 багнетів, 2560 шабель при 74 гарматах, 3 панцерних потягах, 2 панцерних автомобілях та 3 літаках. В оперативному відношенні Армія, як і раніше, поділялася на три групи: права – генерала О. Удовиченка в складі 3-ї Залізної та 1-ї кулеметної дивізій тримала фронт від Могилева-Подільського до Шаргорода; центральна – генерала М. Безручка в складі 5-ї Херсонської та 6-ї стрілецької дивізій тримала фронт від Шаргорода до Бара; ліва – генерала Г. Базильського в складі 1-ї Запорізької та російської кінної козачої дивізії осавула В. Яковлева тримала фронт від Бару до Літина. В резерві Армії були дві стрілецькі дивізії (2-а Волинська, 4-а Київська) та Окрема кінна дивізія. На 11 листопада був запланований початок загального наступу, який мав би відкинути ворога за Південний Буг.

Однак, вранці 10 листопада противник завдав потужного удару на стику правої та центральної груп української армії. Фронт був прорваний. Права оперативна група зазнала серйозної поразки, при чому найбільших втрат зазнала її найсильніша 3-я Залізна дивізія: практично перестала існувати 9-а стрілецька бригада, 7-а й 8-а бригади втратили біля 50% свого особового складу. Після цього Дієва армія УНР з важкими боями впродовж наступних десяти днів відходила на захід до Збруча. 20 листопада вона утримувала невеликий плацдарм в районі Волочиська. Наступного дня ворог розпочав свій останній та рішучий наступ. Рештки української армії вперто оборонялися, відбиваючи всі атаки. Це дало змогу переправити через Збруч обози, майно, установи. Приблизно о 17.00 знялася зі своїх позицій українська артилерія, потім стала відходити кіннота. Невдовзі українська армія покинула рідну землю. Перейшовши на західний берег Збруча, українські війська опинилися на контрольованій поляками території. Згідно з умовами договору між урядами Польщі та УНР, українські вояки мусили здати свою зброю, коней та все військове майно. Через декілька днів рештки української армії в організованому порядку були відправлені до таборів для інтернованих, що розташовувалися у різних куточках Польщі.

1920-й став останнім роком організованої відкритої збройної боротьби регулярних українських військ на фронті. Тоді Польща виявилася єдиною державою, що погодилася надати допомогу УНР. Річ Посполита сама знаходилася тоді у стані неоголошеної війни з радянською Росією, тому прагнула забезпечити собі максимально вигідні кордони на сході. Польський лідер Ю. Пілсудський сподівався підірвати могутність і назавжди послабити Росію, створивши у Балтійсько-Чорноморському регіоні федерацію залежних від Польщі держав, котрі стали б

захисним бар'єром від російської експансії. З іншого боку, діючи за принципом «хоч би з чортом, аби проти Москви», лідер УНР С. Петлюра, котрий перебував у Варшаві фактично як політичний заручник, усвідомлював слабкість своїх позицій. Позбавлений будь-якої іншої альтернативи, під тиском поляків він погодився на їхні умови і дав добро на укладання наприкінці квітня 1920 р. не вигідних для України Варшавських домовленостей. Ціною польської допомоги стала відмова від західноукраїнських земель і принизливе становище УНР, яка замість рівноправного союзника перетворювалася у звичайного сателіта Польщі. Порозуміння з поляками розглядалося ним як єдино можливий за тих умов «акт спасіння для дальшого продовження нашої боротьби» і «тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою»¹³⁷. Попри нерівноправний характер союзу, слід наголосити на тому, що внесок польських союзників у відновлення Армії УНР у 1920 р. був безумовно величезним. Вони у міру своїх сил одягали і озброювали українських вояків, забезпечували їх необхідними матеріалами, технікою, боєприпасами тощо. Варто також підкреслити, що польська військова допомога не припинилася навіть й після укладання польсько-радянського перемир'я. Велика заслуга у цьому маршала Ю. Пілсудського, котрий, попри можливі політичні ускладнення, знаходив нових форм і можливостей для підтримки українців, від ідеї союзу з якими він особисто ніколи не відмовлявся.

¹ O Niepodległą i Granice. Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921. – Warszawa; Pułtusk, 1999. – S. 376.

² Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. – Вінніпег, 1968. – С. 15.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 1.

⁴ Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1919: Довідкове видання. – К., 2005. – С. 217; Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С. 232.

⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С. 321.

⁶ Там само. – С. 324.

⁷ Там само.

⁸ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. III. – К., 1999. – С. 145–146.

⁹ Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. – Львів, 2004. – С. 90–91.

¹⁰ Дослідники вказують різну чисельність Дієвої армії, яка вирушила у Перший зимовий похід. Пор.: Ковальчук М. Війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С. 272; Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – С. 17.

¹¹ Ковальчук М. Вказ. праця. – С. 272; Омелянович-Павленко М. Вказ. праця. – С. 234; Безручко М. Від Проскурова до Чорторії // Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго, 1969. – С. 390–391; Мамчур Т. Правда про обставини виїзду Головного Отамана С. Петлюри за кордон 5–6 XII 1919 р. // Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго, 1969. – С. 454; Мазепа І. Вказ. праця. – С. 326.

¹² Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1919... – С. 224, 229; Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1920: Довідкове видання. – К., 2005. – С. 5, 6, 8, 9, 14, 19, 26, 34, 38.

¹³ O Niepodległą i Granice... – S. 402–405.

¹⁴ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia Polski. 1864–1945. – Т. 2. – Лондон, 1956. – S. 50–53.

¹⁵ Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu 1918–1919. – Cz. 1: Program terytorjalny delegacji. – Paryż, 1920. – S. 85–87.

¹⁶ Мазепа І. Вказ. праця. – С. 286–287.

¹⁷ Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1917–1923. – Wrocław, 2004. – S. 174.

¹⁸ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції 1917–1923. – Т. 2. – Кн. 5. – Львів, 1924. – С. 47–48.

¹⁹ Ukraine and Poland in documents, 1918–1922. – New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983. – Part I. – P. 435–437.

²⁰ Литвин М.Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 140.

²¹ Мазепа І. Вказ. праця. – С. 324.

- ²² Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 82.
- ²³ Трагедія Галицької України / Зладив О. Пегас. – Вінніпег, 1920. – С. 96–107.
- ²⁴ Генерал М. Бредов очолював так звану Окрему російську добровольчу армію, яку було сформовано 24 січня 1920 р. з білогвардійських військ, відрізаних «червоними» в районі Одеси від основної частини Збройних сил Півдня Росії генерала А. Денікіна. Загальна чисельність цієї армії становила близько 23 тис. вояків, також її супроводжував обоз з 7 тис. хворих і цивільних біженців. Початково планувалося перейти до Румунії, де чекати на евакуацію до Криму. Однак, внаслідок відмови румун війська генерала М. Бредова 30 січня 1920 р. стали відходити на північ, рухаючись у коридорі між Дністром і залізницею Жмеринка – Одеса. Після 14 днів важкого походу частини генерала М. Бредова вийшли до Нової Ушиці, де зустрілись з польськими військами. Деякий час бредовці займали самостійну ділянку фронту, але наприкінці лютого 1920 р. їх було роззброєно і відправлено до таборів для інтернованих у Пікуличах, Домб'є і Стжалково. У серпні – вересні 1920 р. вояків армії генерала М. Бредова було звільнено з таборів і переправлено до Криму на посилення білогвардійських військ генерала П. Врангеля. Див.: Волков С. В. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. – М., 2002. – С. 58–59, 384–385.
- ²⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 2–4.
- ²⁶ Доклад булавного старшини до доручень Військової секції при Дипломатичній місії УНР у Польщі сотника В. Стрижака начальнику секції генералу-поручику М. Юнаківу, 3 січня 1920 р., № 7. Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego (далі – IJP), Ukraińska misja wojskowa w Polsce (далі – UMWP), Teka 2/2.
- ²⁷ Карпус З., Срібняк І. Вказ. праця. – С. 84.
- ²⁸ L. K. Ekspozytura Ministerstwa Spraw Wojskowych do spraw ukraińskich w roku 1920 // Niepodległość. – T. VII. – Nowy Jork; Londyn, 1962. – S. 237.
- ²⁹ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. II. – Нью-Йорк, 1982. – С. 41.
- ³⁰ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 37.
- ³¹ Удовиченко О. Третя Залізна... – С. 47.
- ³² Історична довідка про контакти Військової секції при Дипломатичній місії УНР в Польщі з військами полковника О. Удовиченка. Archiwum IJP, UMWP, Teka 2/2.
- ³³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 375. – Арк. 10–12.
- ³⁴ Piłsudski J. Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych. – T. V. – S. 111.
- ³⁵ Ibid. – S. 146.
- ³⁶ Цит. за: Пілсудский против Тухачевского. Сборник. – М., 1991. – С. 13.
- ³⁷ Там само. – С. 46.
- ³⁸ Repłoński A. Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920. – Warszawa, 1999. – S. 238–239.
- ³⁹ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – T. 2. – Warszawa, 1961. – S. 735–737.
- ⁴⁰ Stachiewicz J. Działania zaczepne 3 Armji na Ukrainie. Studia operacyjne z historii wojen polskich 1918–1921. – T. 1. – Warszawa, 1925. – S. 33–38.
- ⁴¹ Доценко О. Літопис української революції... – С. 228–228, 231–233.
- ⁴² Цит. за: Мазепа І. Вказ. праця. – С. 402.
- ⁴³ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. I. – Нью-Йорк, 1956. – С. 263.
- ⁴⁴ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. IV. – К., 2006. – С. 384.
- ⁴⁵ Ukraine and Poland in documents... – Part II. – P. 31–32.
- ⁴⁶ Мазепа І. Вказ. праця. – С. 405.
- ⁴⁷ Доценко О. Літопис української революції... – С. 269–270.
- ⁴⁸ Кордон мав проходити таким чином: вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною і Росією до Вишгородка, потім повертав на північ і йшов через Кременецькі гори, лінією на схід від Здолбунова і далі вздовж східного адміністративного кордону Рівненського повіту.
- ⁴⁹ Dokumenty i materiały... – T. 2. – S. 745–747.
- ⁵⁰ Мазепа І. Вказ. праця. – С. 400. Аби дещо закамуфлювати свої істинні наміри щодо контролю над українським урядом Ю. Пілсудський мав ідею включити до його складу, окрім двох поляків, іще одного росіянина, лояльного до С. Петлюри. Див.: Piłuliński J. Op. cit. – S. 220.
- ⁵¹ Dokumenty i materiały... – T. 2. – S. 753.

- ⁵² Ukraine and Poland in documents – Part II. – P. 36–40.
- ⁵³ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. III. – К., 1999. – С. 197–198.
- ⁵⁴ Цит. за: Мазепа І. Вказ. праця. – С. 399.
- ⁵⁵ Пилсудский Ю. 1920 год // Пилсудский против Тухачевского. Сборник. – М., 1991. – С. 252.
- ⁵⁶ Визначено на підставі: Stachiewicz J. Op. cit. – Załącznik № 3. Skład bojowy do ofensywy na Ukrainie.
- ⁵⁷ Stachiewicz J. Op. cit. – S. 20.
- ⁵⁸ Цит. за: Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920 r. – Warszawa, 1937. – S. 57.
- ⁵⁹ Stachiewicz J. Op. cit. – S. 33–35.
- ⁶⁰ Szandruk P. Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem r. 1920 i wyprawa na Mohylów (26–28 kwietnia 1920 r.) // Bellona. – T. XXIX. – Warszawa, 1928. – S. 215.
- ⁶¹ Підраховано на підставі. Stachiewicz J. Op. cit. – Załącznik № 3. Skład bojowy do ofensywy na Ukrainie.
- ⁶² Визначено на підставі: Jagiełło Z. Peichota Wojska Polskiego, 1918–1939. – Warszawa, 2005. – S. 23–33; Rodowody pułków jazdy polskiej 1914–1947. – Londyn, 1983. – S. 26–308; Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939. – Londyn, 1975. – S. 17–117; Rusinek J., Szubański R. Polska Broń Pancerna w okresie międzywojennym 1918–1939 // Wojskowy przegląd historyczny. – 1969. – № 3/4. – S. 229–233; Wiśniewski Z. Wojska łączności w latach 1914–1920. – Pruszków, 1998. – S. 131–135; Cutter Z. Saperzy II Rzeczypospolitej. – Kraków; Warszawa; Wrocław, 2005. – S. 24–29; Ku czci poległych lotników. Księga pamiątkowa. – Warszawa, 1933. – S. 130–136; Ostrówka A.J. Pociągi pancerne Wojska Polskiego 1918–1939. – Toruń, 2004. – S. 70.
- ⁶³ Wyszczelski L. Kijów, 1920. – Warszawa, 1999. – S. 61.
- ⁶⁴ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.). – Т. III. – М., 1974. – С. 139.
- ⁶⁵ Українсько-московська війна 1920 року в документах. – Ч. 1: Оперативні документи штабу Армії Української Народної Республіки. – Варшава, 1933. – С. 3.
- ⁶⁶ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С. 216, 675–676.
- ⁶⁷ Визначено на підставі: Центральный государственный архив Советской Армии. Путеводитель. – Т. 2. – Миннеаполис, 1993. – С. 62, 132, 136–139, 160–161, 163–164, 248, 435–436.
- ⁶⁸ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.). – Т. III. – М., 1974. – С. 139.
- ⁶⁹ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С. 597.
- ⁷⁰ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – С. 162.
- ⁷¹ Шанковський Л. Українська Галицька армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 259, 260.
- ⁷² Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. – Toruń, 2002. – S. 159.
- ⁷³ Какурин Н., Меликов В. Гражданская война в России: Война с белополяками. – М., 2002. – С. 609–608. Щоправда, у своєму докладі від 26 квітня командувач фронту О. Єгоров наводив дещо іншу чисельність своїх військ: 13 тис. багнетів, 2 тис. шабель, 1200 кулеметів, 165 легких і 30 важких гармат, 11 панцерних потягів і 7 панцерних автомобілів. Див.: Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.). – Т. III. – М., 1974. – С. 139.
- ⁷⁴ Wyszczelski L. Kijów... – S. 60–61.
- ⁷⁵ Kutrzeba T. Op. cit. – S. 111.
- ⁷⁶ Karcz J., Kryński W. Zarys historii wojennej 1-go pułku szwoleżerów Józefa Piłsudskiego. – Warszawa, 1931. – S. 31.
- ⁷⁷ Stachiewicz J. Op. cit. – S. 102–106.
- ⁷⁸ O Niepodległą i Granice... – S. 495, 496, 502
- ⁷⁹ Українсько-московська війна 1920 року... – С. 6.
- ⁸⁰ Там само. – С. 21.
- ⁸¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3238. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11.
- ⁸² Там само. – Ф. 1078. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 43.
- ⁸³ Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – С. 166.
- ⁸⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 95. – Арк. 42.
- ⁸⁵ Удовиченко О.І. Україна у війні за державність... – С. 167.
- ⁸⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 33; Українсько-московська війна 1920 року... – С. 113–114.

- ⁸⁷ Українсько-московська війна 1920 року... – С. 117, 131, 155, 159.
- ⁸⁸ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 15 (зворот).
- ⁸⁹ Удовиченко О. Третя Залізної дивізії... – С. 56.
- ⁹⁰ Українсько-московська війна 1920 року... – С. 154.
- ⁹¹ Змієнко В. Роля нашої (VI-ї Січової) Дивізії в українській державній справі та бої дивізії // Вісті комбатанта. – 1974. – № 1. – С. 33.
- ⁹² O Niepodległą i Granice... – S. 564.
- ⁹³ Ibid. – S. 565.
- ⁹⁴ Wiszka E. Udział 6 dywizji armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w obronie Zamościa w sierpniu 1920 roku // Od armii komutowej do narodowej (XVI–XX w.). – Toruń, 1998. – S. 275.
- ⁹⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3233. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 13.
- ⁹⁶ Наказ по Окремій кінній дивізії № 29а від 28.VIII.1920 р. Centralne archiwum wojskowe (CAW), Sprzymierzona armia ukraińska (SAU), sygn. arch. I.380.8.12.
- ⁹⁷ Дяченко П. Чорні Запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних Запорожців Армії Української Народної Республіки. – К., 2010. – С. 106.
- ⁹⁸ Удовиченко О. Україна у війні за державність... – С. 171.
- ⁹⁹ Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium / Łukomski G., Polak B., Wrzosek M. – Т. II. – Koszalin, 1990. – S. 144.
- ¹⁰⁰ Удовиченко О. Україна у війні за державність... – С. 172.
- ¹⁰¹ Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня – 21 листопада 1920 р.) // За Державність. – Зб. 4. – Калиш, 1934. – С. 202.
- ¹⁰² Наказ по Окремій кінній дивізії № 61 від 15.X.1920 р. CAW, SAU, sygn. arch. I.380.8.12.
- ¹⁰³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 297. – Арк. 34; Спр. 385. – Арк. 67, 85; Ф. 3211. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 100.
- ¹⁰⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 385. – Арк. 127 (зворот).
- ¹⁰⁵ Legieć J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. – Toruń, 2002. – S. 100, 152–153; L. K. Op. cit. – S. 240.
- ¹⁰⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 297. – Арк. 38; Ф. 3211. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 103, 153, 156.
- ¹⁰⁷ Там само. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 49, 51.
- ¹⁰⁸ Там само. – Арк. 55.
- ¹⁰⁹ Там само. – Спр. 55. – Арк. 104.
- ¹¹⁰ Там само. – Спр. 60. – Арк. 99.
- ¹¹¹ Там само. – Арк. 96.
- ¹¹² Там само. – Арк. 95, 98.
- ¹¹³ Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 171. – Арк. 43 (зворот).
- ¹¹⁴ Там само. – Арк. 61.
- ¹¹⁵ Документы внешней политики СССР. – Т. 3. – М., 1959. – С. 137–139.
- ¹¹⁶ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Т. III. – Warszawa, 1964. – S. 346.
- ¹¹⁷ Документы внешней политики СССР. – Т. 3. – М., 1959. – С. 204–206.
- ¹¹⁸ Kumaniecki J. Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje mieszane. – Warszawa, 1985. – S. 42–43.
- ¹¹⁹ Документы внешней политики СССР. – Т. 3. – М., 1959. – С. 178.
- ¹²⁰ Там само. – С. 253–256.
- ¹²¹ Там само. – С. 245–252.
- ¹²² Piłsudski J. Pisma zbiorowe... – Т. V. – Warszawa, 1937. – S. 177.
- ¹²³ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 83–84. У наказі, зокрема, наголошувалося, що «за кожен набій заплатити твій батько своєю важкою працею – шануй працю свого батька, бережи набої. Не кидай набоїв на полі бою, не допомагай ворогам губити Україну, а сам дбай про те, щоб у них їх більше забрати».

¹²⁴ Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч. Бойові чини правої групи армії УНР (15 вересня – 21 листопада 1920 р.) // *За Державність*. – Зб. 6. – Варшава, 1936. – С. 78.

¹²⁵ L. K. Op. cit. – S. 241.

¹²⁶ Цей ескадрон під назвою «Летючий кінний відділ» було сформовано у Варшаві в серпні 1920 р. Див.: *Rodowody pułków jazdy polskiej, 1914–1947*. – Londyn, 1983. – S. 215.

¹²⁷ Karpus Z. *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*. – Toruń, 1999. – S. 45.

¹²⁸ ЦДАВОВУ України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 19.

¹²⁹ Karpus Z. Op. cit. – S. 45.

¹³⁰ Bruski J.J. *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. – Kraków, 2004. – S. 230.

¹³¹ L. K. Op. cit. – S. 241.

¹³² Більше про загін В. Славека та інші польсько-українські військові формування див.: Руккас А. О. «За нашу і вашу свободу»: польсько-українські військові частини у війні 1920 р. // *Київська старовина*. – 2005. – № 6. – С. 75–85.

¹³³ Karpus Z. Op. cit. – S. 44.

¹³⁴ Legieć J. Op. cit. – S. 187. За свідченнями одного з польських офіцерів експозитура «з Копичинців за допомогою апарата Юза мала зв'язок зі Львовом, а старий Форд і вантажівка курсували за Збруч». Див.: L.K. Op. cit. – S. 241.

¹³⁵ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3170. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 53–54, 63–64, 68–71, 75–95. Розподіл кандидатів до нагородження Хрестом хоробрих по частинах Окремої кінної дивізії був такий: 1-й кінний імені Максима Залізняка полк – 6 старшин і 15 козаків; 2-й кінний Запорізький полк – 12 старшин і 10 козаків; 3-й кінний полк – 21 старшина і 32 козаки; 4-й кінний імені Івана Сірка полк – 10 старшин і 33 козаки; кінно-гірський артилерійський дивізіон – 13 старшин і 27 козаків; штаб дивізії – 9 старшин і 7 козаків.

¹³⁶ Руккас А.О. *Вояки-українці в польській армії (1921–1939 рр.)* // *Військово-історичний альманах*. – 2002. – № 2(5). – С. 56.

¹³⁷ Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 223.

Потерпев поражение в борьбе против «красной» и «белой» России, в конце 1919 г. Украинская Народная Республика на некоторое время сошла с политической арены. Ее вооруженные силы частично были интернированы поляками, частично находились в далеком партизанском рейде вражескими тылами. Возобновление борьбы за независимость Украины было обусловлено наличием у нее внешних союзников. Таким союзником стала Польша, с которой в апреле 1920 г. пришлось подписать тяжелые Варшавские договоренности. Статья посвящена совместной борьбе Войска Польского и Армии Украинской Народной Республики против советской России. Однако она не принесла независимости, завершившись подписанием Рижского мира, который разделил украинские земли между Варшавой и Москвой.

Ключевые слова: Польша, Украина, Украинская Народная республика, Симон Петлюра, Юзеф Пилсудский, Войско Польское, Армия Украинской Народной Республики.

Having been defeated in the struggle against «red» and «white» Russia, in late 1919 the Ukrainian People's Republic for some time had to step off the political arena. Its armed forces were partially interned by Poles, partially were in guerilla raid in deep enemy's rear. The resumption of the struggle for the independence of Ukraine was related with the presence of foreign allies. Such ally became only Poland. In April 1920 Ukraine had to sign with it difficult and unfair Warsaw treaties. The article is devoted to the common struggle of the Polish Army and the Army of Ukrainian People's Republic against Soviet Russia. However, it did not bring the independence, having ended with signing of the Peace of Riga, which divided Ukrainian lands between Warsaw and Moscow.

Keywords: Poland, Ukraine, Ukrainian People's Republic, Symon Petliura, Józef Piłsudski, the Polish Army, the Army of the Ukrainian People's Republic.